

Dr. AVDO SUĆESKA

MALIKANA

(doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi)

U strukturi posjedovnih odnosa u Osmanskoj carevini, čiji je feudalni sistem počivao na državnoj svojini na zemlji (erazi miri), veoma interesantnu ustanovu pretstavlja malikana — doživotni zakup državnih dobara. Ova ustanova je interesantna ne samo po svojoj pravnoj prirodi, već još više po tome što je poslužila jačanju ekonomskih pozicija jednog dijela gornjih slojeva osmanskog društva u provincijama, i na osoben način uticala na produbljivanje feudalne anarhije u Turskoj tokom XVIII i XIX stoljeća.

Termin *mālikāna* je persiski izraz izveden od arapske riječi *mālik* »vlasnik, gospodar, vladar«¹. U osmanskoj carevini, ovaj izraz upotrebljavan je u više značenja, još mnogo prije uspostave malikane kao doživotnog zakupa državnih dobara.

Malikana je označavala onu kategoriju zamljišnog posjeda (ili nekog drugog dobra), koji je sultan ustupao nekom licu u potpuno vlasništvo (milk, mulk), bez ikakvih ograničenja i obaveza. Sultan je na taj način obdarivao neke članove svoje porodice (sultanije), zaslužne ljude na visokim položajima, neke granične begove i dr.²

Drugi oblik malikane, koji je bio rasprostranjen osobito u Anadoliji, poznat je pod nazivom *malikane divani*, a pretstavljao je posjed čiji su prihodi dijeljeni između vlasnika posjeda i države. Pored fizičkih lica, tu vrstu posjeda uživali su vrlo često naročito vakufi. Na tim posjedima vlasniku je pripadalo, pored punog prava raspolaganje posjedom, pravo ubiranja desetine od glavnih poljoprivrednih proizvoda, a državi pravo ubiranja tzv. *avariz-i divaniye*, izvanrednih tereta i nekih dopunskih davanja i nameta na zavisne seljake. Posjednik mulka ili vakuf uživao je samo jedan dio prihoda koji je označavan terminom *malikāne hissasi* za razliku od državnog

¹ Š. Sāmī, *Ḳāmūs-i Türki* 1260; Branislav Đurđev, *Prilog pitanju razvika i karaktera tursko-osmanskog feudalizma — timarsko-spahiskog uređenja*. Godišnjak Istor. društva BiH, I, 1949, 115.

² Sravnj H. Hadžibegić, *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*. GZM nova serija sv. 2, 1947, 184, 186.

dijela prihoda, koji se zvao *divani*. Zbog toga je ovaj oblik malikane i dobio naziv *malikâne-i divâni*³.

Za razliku od prvog, ovaj oblik malikane mogao bi se označiti nepotpunom malikanom. Njeni posjednici bili su znatno prikraćeni u pravima. Država je ubirala jedan dio prihoda sa tih posjeda, i to je u svakom slučaju umanjivalo njihovu vrijednost u prometu. Država je svoj dio prihoda (*divani*) najčešće dodjeljivala spahijama u vidu timara, povezujući tako ovakav oblik zemljišne svojine sa svojim feudalnim sistemom koji se jače učvršćivao na osnovi imobilne državne svojine (*erazi miri*). Dakle malikane *divani*, za razliku od prve, potpune malikane, iako je kao posjed bila u punom vlasništvu svoga titulara, nije bila oslobođena svih tereta u korist države. Ovdje ti tereti, istina, nisu bili praćeni obavezom vlasnika da obavlja neku službu u korist države, već je morao samo da trpi ograničenje svoga ekonomskog imuniteta, koje se ovdje javlja u specifičnom vidu zahvaćanja znatnog dijela prihoda od strane države u korist pripadnika vladajuće klase.

Osmanski feudalizam je u vrijeme svog razvoja poznao i treći oblik malikane, koji se najviše približava pravom feudalnom posjedu sa jače istaknutim obavezama posjednika prema državi. To je specifičan oblik timara poznat pod nazivom *mülk eskinçili*. Pravna priroda ove malikane (*mulka*) slična je prvoj i drugoj vrsti, jer je njenom uživaocu pripadalo potpuno pravo raspolaganja, a njegovim muškim i ženskim potomcima i pravo nasljeđivanja s tom razlikom, što je nosilac posjeda bio obavezan da, u slučaju potrebe, opremi i stavi na raspoloženje državi određeni broj oklopnika (*cebeli*). U slučaju da vlasnik zanemari obaveze, timar mu nije mogao biti oduzet, nego se sankcija za neispunjavanje obaveza sastojala samo u pravu države da prisilno oduzme prihod sa timara za onu godinu u kojoj vlasnik nije ispunio obavezu⁴.

Kako se vidi u vrijeme izgrađivanja osmanskog feudalizma i države, postojali su raznovrsni oblici mulkovnih posjeda, sa manjim ili većim pravima ili ograničenjima njihovih uživaoca. Svi ti oblici mulkovnih posjeda pretstavljaju, ustvari, prelazne kategorije, privremene i sporadične pojave, privremeni kompromis na liniji punog učvršćivanja osnovnog oblika zemljišne svojine u osmanskoj državi — *erazi mirije*⁵. Puna prevlast državne svojine na zemlju i na njoj izgrađeni timarski sistem zadaće tokom vremena odlučan udarac ostacima ranije epohe i u domenu zemljišnih odnosa. Tako će ove raznovrsne malikane u većini iščeznuti utapanjem u timarski sistem ili pretvaranjem u vakuf⁶.

Tek kasnije pred kraj XVII st. javlja se u sasvim drukčijim uslovima još jedna malikana, ali sa dijametralno različitim obilježjima. Ona se tada javlja kao doživotni zakup državnih dobara, koja su dotle, tačno do 1695 g. korištena putem jednogodišnjih zakupa

³ Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Istanbul 1941; Ömer Lütfi Barkan, *Malikâne divani sistemi, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, cilt II, Istanbul 1939.

⁴ H. Hadžibegić, n. d. 186.

⁵ Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam*, Godišnjak Istor. društva BiH, IV 1952, 19—20.

⁶ N. Filipović, n. d. 30—31.

(*mukata*)⁷. Ovoj vrsti malikane posvećena je ova radnja. U sljedećim recima govorćemo o vremenu i razlozima njenog zavođenja, o njenoj pravnoj prirodi i ekonomsko-društvenim posljedicama.

Ovu vrstu malikane spominjali su usput neki strani i naši autori u opštim djelima iz političke i pravne istorije Osmanskog carstva ili u radovima o drugim pitanjima⁸. Koliko je nama poznato ovaj problem do sada nije bio predmet posebne rasprave. Ono što je dosada u literaturi rečeno o ovoj malikani, ni izdaleka ne razrješava sve vidove u kojima se ona ispoljava niti joj daje pravo mjesto u ekonomskom i društveno-političkom životu Turske u vrijeme njene redovne primjene. Šta više mi se još uvijek nalazimo pred nizom drugih otvorenih i neobrađenih problema koji su od osobite važnosti za razumijevanje i ocjenjivanje uloge ove interesantne ustanove.

1. Postanak malikane

O pitanju datuma zavođenja malikane postoje podijeljena mišljenja. Hammer i Uzunčaršili zastupaju mišljenje da je malikana ustanovljena početkom 1695 godine fermanom sultana Ahmeda II⁹,

⁷ Do zavođenja ovoga sistema malikane sakupljanje prihoda sa carskih, odnosno državnih hasova, kao i sakupljanje ostalih državnih prihoda obavljano je na dva načina. U prvo vrijeme, dok je država u vlastitoj režiji eksploatirala svoja dobra, ona je sakupljanje svojih prihoda povjeravala posebnim službenicima, koji su se zvali *emini*. Ova funkcija najčešće je povjeravana pripadnicima sultanove tjelesne garde — carskim spahijama. Za vrijeme Mehmeda II uspostavljen je sistem sakupljanja državnih prihoda putem ustupanja državnih dobara u jednogodišnji zakup (*iltizām*). Cijena jednogodišnjeg zakupa bila je unaprijed tačno utvrđena, a naplaćivana je u novcu otsjekom za jednu godinu. Ovakav novčani iznos označavan je arapskim izrazom *mukata*, što doslovno znači ono što je otsječeno (otsjekom) pa se stoga i određeno državno dobro, koje je na taj način dato u zakup, zvalo prosto *mukata*, kao napr., »mukata filurije carskog hasa«, »mukata ciganske džizijes«, »mukata rudnika«, itd.

Poslovanje sa mukatama (što je kasnije bio slučaj i sa malikānama) bilo je pod neposrednom kontrolom kadija. Kadija je po službenoj dužnosti bio obavezan da vrši kontrolu urednog poslovanja zakupaca i emina i da suzbija eventualne zloupotrebe u tom poslovanju. Višu kontrolu obavljao je *defterdar* one provincije u kojoj se nalazila određena

mukata, a od slučaja do slučaja sultan je imenovao svoje naročite punomoćnike kao kontrolore najvišeg ranga. To su bili tzv. *mufetiši*. Ova funkcija najčešće je povjeravana opet provinciskim kadijama, obično najvećim po rangu (*mula*). Citavim sistemom *mukata* upravljao je glavni državni organ za finansije, *mal-defterdar*, u Carigradu. On je bio ovlašten da određuje način davanja državnih dobara u zakup (*mukatu*), kao i način ubiranja prihoda na mukate.

⁸ Muradgea D'Ohsson, *Tableau général de l'empire Othoman*, Paris 1820, 533—534; Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. VI, Pest 1830, 597; M. Belin, *Essais sur l'histoire Economique de la Turquie*, Journal Asiatique, Serie VI, Tom III—V, Paris 1864—1865; Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin Merkez ve Bahriye teşkilatı*, Ankara 1948, 378—9; Novaković Stojan, *Tursko carstvo pred Srpski ustanak 1870—1804*, Beograd 1906, 80; Ćiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini*, GZM XXVII, 1915, 148 i dalje; Dr. Branislav Nedeljković, *Istorija baštinske svojine u Novoj Srbiji od kraja XVIII v. do 1931*, Beograd 1936, 115—120; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954, 54—55,

⁹ Hammer, n. d. 597; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye teşkilatı* 378.

a D'Ohson, koji takođe navodi da je ona ustanovljena početkom 1695, povezuje njen postanak za naredbu sultana Mustafe II¹⁰.

Te razlike dolaze vjerovatno odatle što je upravo u vrijeme razmatranja i usvajanja predloga za uvođenje malikane uslijedila promjena na sultanskom prijestolu. Sasvim je vjerovatno da je predlog za uvođenje sistema malikana podnesen sultanu Ahmedu II da bi ga je on usvojio pa da je iznenadno umro (7 II 1695) ne stigavši i da formalno ozakoni malikanu što je učinio tek njegov nasljednik sultan Mustafa II. Ova pretpostavka zasniva se na podacima dvaju najstarijih fermana o malikani. To su: ferman od 25 džumazul-evvela 1106 (11 I 1695), u kome se ona prvi put spominje i konstituiše, i jedan ferman iz 1127 (1714—15), koji nalaže ukidanje svih malikana, izuzev onih koje su predviđene u prvom fermanu.

Nepotpun tekst prvog fermana, prvi je objavio savremenik, defterdar Hadži Mehmed-paša (Damad) u svom djelu *Zubde-i vekā-yiāt*¹¹. Potpuniji tekst uzet vjerovatno iz originala, objavio je Rašid¹². Taj tekst koristio je i Belen¹³. Francuski prevod toga teksta preveo je na turski M. Ziya Karamursel u svom prevodu Belenove Ekonomske istorije Turske¹⁴. U istom djelu nalazi se i drugi ferman. Ovdje su oba korišćena iz Karamurselovog prevoda Belenovog djela¹⁵.

Prvi ferman važan je osobito stoga što je u njemu gotovo u cjelini prikazana pravna priroda malikane dok su njegovi podaci nedovoljni za precizno utvrđivanje datuma kada je ona ozakonjena. Prema ovom fermanu, koji se po svoj prilici očuvao samo kao nacrt, ideja o ustupanju nekih državnih dobara (carskih hasova) u doživotne zakupe potekla je od tadašnjeg defterdara Köse Halil-paše¹⁶, koji je, kako se o u fermanu izričito navodi, predložio sultanu Ahmedu II da se državne mukate u Šamu (Siriya), Halepu, Diyarbakru, Mardinu, Adani, Ajintapu i Tokatu, umjesto jednogodišnjih zakupa ustupe (»prodaju«)¹⁷ u doživotni zakup (kaydi hayat şartile) — malikanu.

Ovaj ferman je datiran 11 I 1695 godine. Tog dana je dat predlog (layiha) u formi fermana, koji je sultan Ahmed II usvojio. Međutim, teško je na osnovu teksta toga dokumenta zaključiti da li ga je isti sultan i promulgirao, ili ga je on samo saslušao i odobrio, ali ga je iznenadna smrt spriječila da ga promulgira.

¹⁰ D'Ohsson, *n. d.* 533.

¹¹ Defterdar Hadži Mehmed-paša (Damad), *Zubde-i vekāriyāt* (rukopis u Nacionaleoj biblioteci u Beču), 292—293.

¹² *Tārīh-i Rāšid II*, 288.

¹³ M. Belin, *n. d.*

¹⁴ M. Ziya (Karamürsel), *Türkiye iktisadi tarihi*, Istanbul 1931, 172—174.

¹⁵ M. Ziya, *n. d.* 194—196

¹⁶ Ovaj defterdan bio je 1698 g. namjesnik u Bosni (S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, 180).

¹⁷ U fermanu stoji »*furuht olunup*«, što bi ovdje doslovno značilo: »prodaju«. Mi to prevodimo sa »ustupe«, jer nam se čini da je ovaj izraz adekvatniji pravom poslu nastalom na ovaj način. Interesantno je napomenuti da Dubrovčani u svojim pismima, koje su slali turskim vlastima u Hercegovini, govoreći o sticanju malikane, za ovaj odnos upotrebljavaju izraz »kupoprodaju« (upoređi Hamdija Kapidžić, *Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII v.*, Gajret, kalendar za 1939 g.; isti, *Stolac u XVIII v.* Gajret, kalendar za 1940).

Tu zagonetku rasvjetljavaju podaci drugog fermana (iz 1715), koji ukazuje da je malikana ozakonjena tek u vrijeme sultana Mustafa II, jer se u tome fermanu između ostalog, kaže: »Hudavandigari sabik Sultan Mustafa Han Hazretlerinin zamani saltanatlarında Köse Halil Paşa Defterdar iken Şam ve Halep ve Diyarbekir ve sair ol etraflarda vaki mukataata şurut bağlanıp malikane verilmeğe üzere telhis...¹⁸.

Poslije upoređivanja podataka citiranih fermana najpravičnije bi bilo zaključiti da je zavođenje malikane predloženo i usvojeno pri kraju vladavine sultana Ahmeda II, a da ju je ozakonio i stvarno primijenio u praksi njegov nasljednik Mustafa II u prvim mjesecima 1695 godine.

2. Razlozi zavođenja malikane

Upada u oči činjenica da je malikana uvedena u teškim i kritičnim trenucima osmanske historije, u vrijeme kad su Osmanlije, poslije poraza pod Bečom 1683 g., bili izloženi jakom pritisku spoljnih sila Austrije, Rusije, Venecije i dr. S tim u vezi postavlja se pitanje zašto je baš u ovo vrijeme bilo potrebno zavođenje ove, sa stano- višta ekonomskih interesa turske države, nepopularne mjere. U vezi sa ovim pitanjem navođeni su različiti razlozi, opet sasvim uzgred i u obliku običnih konstatacija.

I u ovom pitanju postoje, uglavnom, dva shvatanja. D'Ohson i Hammer smatraju da je glavni povod i uzrok zavođenju malikane bio izazvan željom centralne vlasti da suzbije zloupotrebe zakupaca na državnim imanjima datim u jednogodišnje zakupe, i da na taj način poboljša upravljanje svojim dobrima. Truhelka i Uzunčaršili polaze od činjenice da je malikana ustanovljena u vrijeme teške finansijske krize u kojoj se našla Turska pred kraj XVII vijeka i da je ona zavedena kao jedno od sredstava za ublažavanje finansijskih teškoća države¹⁹.

Ovo drugo mišljenje više vodi računa o stvarnim istoriskim činjenicama i ono je jedino ispravno.

Iz pregleda finansijskog stanja u Osmanskoj državi, koje su iz- nijeli u svojim djelima Belen i A. Vefikbey, jasno se zapaža činje- nica po kojoj se u toj državi, u prvim vjekovima njenog postojanja osjeća izvjesna finansijska stabilnost, kao i to da je ona već otpočetak povremeno narušavana. Narušavanje finansijske ravnoteže dolazi do jačeg izražaja krajem XVI i na prelazu u XVII vijek. Od tada ono postaje stalnom pojavom i dostiže kritičnu tačku u vrijeme neuspje- log pohoda Turaka na Beč, 1683 godine^{19a}.

Porazom pod Bečom i ofanzivnim pritiskom Austrije, Rusije, Poljske i Venecije otvaraju se za Osmanlije dotada neviđene teškoće, među njima naročito finansijske, koje se kasnije neće više nikada moći trajnije otkloniti.

¹⁸ M. Ziya, n. d. 194—5.

¹⁹ Ciro Truhelka, n. d. 148—9. Uzunčaršili, n. d. 378—9.

^{19a} O finansijskim prilikama u os-

manskoj državi i oblicima rješava- nja finansijskih teškoća do pojave malikane vidjeti djela A. Vefik, *Te- kalif kavaid* i M. Ziya, n. d.

Vođenje teškog defanzivnog rata, poslije poraza pod Bečom, nametnulo je nove zahtjeve iscrpljenoj državnoj blagajni koji su bez ikakvog odlaganja tražili svoje rješenje. Dalje oporezivanje seljaka koje je tokom XVII v. stalno narastalo i pretstavljalo jedan od glavnih oblika rješavanja finansijskih teškoća u osmanskoj državi u nepovoljnim ratnim uslovima bilo je veoma riskantno i stoga se ova mogućnost privremeno zaobilazi²⁰ da bi se u prvim decenijama XVIII vijeka ponovo i jače koristila²¹. U takvim uslovima odgovorni turski državnici morali su se snalaziti na sve moguće načine da bi došli do neophodnih sredstava za kojima su stalno povećavane potrebe novim načinom mobilizacije vojske (*nafir-i am*; *miri levend*)²², mobilizacijom ljudstva i materijala za izgradnju utvrda, i dr. U tom cilju preduzimaju se različite mjere, od kojih su neke i ranije praktikovane, kao što su pretapanje u novac zlatnih, i srebrenih predmeta carske riznice i obraćanje bogatijim slojevima društva za pomoć²³, kovanje bakarnog novca²⁴, raspisivanje zajma na bogate trgovce i gradske ajane (ugledne velikaše) pod nazivom »*imdadiye*« (pomoć)²⁵ itd. Kad sve ove mjere nisu mogle ni izdaleka otkloniti stalno rastuće novčane teškoće i zadovoljiti momentalne novčane potrebe izazvane troškovima stalnog vođenja rata, centralnoj vlasti nije preostalo ništa drugo već da učini jedan potez, koji će kasnije imati negativne posljedice za njene finansije, a to je da pristupi prodaji nekih svojih dobara (hasova), koje je dotada eksploatisala putem jednogodišnjih zakupa (mukata), u doživotni zakup — *malikanu*²⁶, i da na taj način otpočne sa potsijecanjem posljednjeg jačeg stuba svoje nekada jake ekonomske baze, zasnovane dobrim dijelom na prihodima sa vlastitih domena.

²⁰ Uviđajući opasnost od prekomjernog opterećivanja potčinjenog stanovništva izvanrednim porezima u uslovima jake ofanzive spomenutih sila i shvativši opasnost, koja je mogla izazvati masovne ustanke potlačene raje — tadašnji veliki vezir Mustafa-paša Čuprilić naređuje ukiđanje nekih izvanrednih nameta, kao što su »*šakka*«, »*sursat*«, »*nafir-i am*«, »*bedel-i nuzul*« i dr. (Uporedi M. Ziya, n. d. 167). Ovaj isti vezir, iz istih motiva, izdaje jednu naredbu g. 1690, kojom zabranjuje za izvjesno vrijeme ubiranje od hrišćana svih poreza u korist države, izuzev harača (Hammer, n. d. VI, 551).

²¹ Tokom XVIII st. broj izvanrednih poreza stalno raste da bi se na kraju toga vijeka popeo na 97. Za kakve su sve besmislice uzimani porezi najbolje se vidi iz njihovih naziva. Pored raznih poreza, koji su naplaćivani za vojne potrebe, za potrebe administracije u centru i provincijama, kupljena je pomoć za otplatu kamata za državne zajmove, pomoć za bakšiš velikom veziru, porez »za zube«, koji je motivisan

time što su državni činovnici za vrijeme jela kod seljaka, za vrijeme svoga putovanja, trošili svoje zube i najzad tri nameta su imali naziv »za vazduh« (*tayyarat*). Uporediti A. Vefik, n. d. *Uzunçarşılı*, Merkez ve Bahriye teşkilatı 319—323; *Tarihi Rasim III*, 1154—1165; Col. Lamouche, *Historie de la Turquie*, Paris 1934, 184—185.

²² *Nafir-i am* ili *mir-i levend* su termini koji su upotrebljavani za oznaku vojske, koja je skupljena putem mobilizacije muslimanskog stanovništva sposobnog za nošenje oružja (*harba zarba kadir olan*). Ova vrsta mobilizacije počinje da se češće praktikuje koncem XVII v. da bi tokom XVIII v. postala stalnom pojavom. Termin *nefiri am* upotrebljavan je i u značenju nameta (poreza) za pokriće troškova ove vojske.

²³ M. Ziya, n. d. 164.

²⁴ M. Ziya, n. d. 165 i dalje: Hammer, n. d. Bd. VI. 554—5.

²⁵ *Tarihi Raşid I*, 496; *Zudbe-i vekāiyat* 71—72.

²⁶ M. Ziya, n. d. 172—174.

3. Pravna priroda malikane

Odluka o ustupanju državnih posjeda u doživotne zakupe — malikanu vjerovatno nije donesena na brzinu. Na to indirektno ukazuje i izvjesno otežanje sa uvođenjem ove ustanove. Odgovorni državnici su, izgleda, ovo pitanje dobro proučili prije nego što su dostavili sultanu predlog za uvođenje malikane, jer su bili svakako barem djelomično svjesni njenih negativnih posljedica. Pa i sama pravna konstrukcija malikane ukazuje na to da su njeni tvorci nastojali da kroz pravne principe, na kojima su je izgrađivali, ukoliko je god moguće više zaštite državne interese tojest da za državu sačuvaju pravo ubiranja, barem jednog dijela prihoda od »prodatih« državnih dobara. Sasvim je razumljivo da u takvim okolnostima raniji oblici malikane nisu mogli poslužiti kao prototip za izgradnju ove malikane, koju njeni tvorci nisu željeli da prepuste na neograničeno raspolaganje budućim uživaocima. Zato je nađen drugi uzor, koji je mogao najbolje da posluži za ovu svrhu, a to je, prema samom fermanu o zavođenju malikane iz 1695 g., bio oblik zemljišnih zakupa u Egiptu²⁷.

Kao što je to poznato u vrijeme kad su Osmanlije osvojili Egipat (1517) oni su tamo osnažili zatečeno stanje u zemljišnim odnosima i nisu ga podvrgli režimu erazi mirije niti su tamo uspostavili timarski sistem nego su zaveli sistem zakupa po kome su zakupci držali zakupljena dobra doživotno, plaćajući državi na ime zakupnine svake godine određeni iznos²⁸. Uzunčaršili tvrdi, međutim, da je u prvo vrijeme islamske državne vlasti u Egiptu važio isti sistem zemljišnih odnosa kao i u drugim krajevima islamske države, i da je tokom vremena prošao izvjesnu evoluciju. Slično kao i u ostalim krajevima islamske države po njemu se i u Egiptu kasnije razvio sistem *ikta*²⁹ po kome su prihodi sa zemlje (harač i pristojbe) davani vojnicima na ime plate, dok je ostatak od tih prihoda upotrebljavan u druge državne svrhe. U vrijeme Umejevića (661—749) i Abasovića (749—1258) zemlje u Egiptu davane su istaknutijim komandantima po sistemu *ikta*. Ovi su ih isparcelisane davali u zakupe na četiri godine. Tek za vladavine Mameluka (1250—1517) u Egiptu je zaveden sistem doživotnih zakupa, kojim su ustupljena dobra prepuštena zakupcima na doživotno uživanje uz odgovarajuću protunaknadu (koja se javlja kao neka vrsta prodajne cijene ustupljenih dobara), uz stalnu obavezu zakupaca da svake godine daju određene iznose državi na ime poreza ili bolje reći, na ime jednogodišnjeg zakupa. Takve zemljišne odnose u Egiptu zatekli su Osmanlije i oni su ih osnažili³⁰.

Ne možemo se ovdje upuštati u interesantno pitanje evolucije zemljišnih odnosa u Egiptu, u kojima su se i u islamsko doba morali odražavati uticaji starijih civilizacija naročito rimske i vizantiske,

²⁷ Isto.

²⁸ Hammer, n. d. III, 478-9.

²⁹ O značenju pojma *ikta*, vidjeti kod Tischendorfa, *Das Lehnswesen in der moslemischen Staaten insbe-*

sondere in Osmanischen Reiche, Leipzig 1872. O uticaju ovog sistema na turski feudalni sistem opširnije kod Đurđeva, n. d.

³⁰ Uzunčaršili, *Osmanlı devleti teşkilatına Medhal* 430—431.

nego ćemo samo naglasiti neospornu činjenicu da su upravo navedeni zakupnički odnosi na zemlji u Egiptu poslužili kao uzor za postavljanje odnosa na državnim dobrima (hasovima) datim u malikanu. To potvrđuje i ferman o zavođenju malikane iz 1695 g. u kome su osnovni principi malikane postavljeni tako da se u osnovi podudaraju sa principima na kojima su počivali zakupnički odnosi u Egiptu kako su opisani u navedenom djelu Uzunčaršilija. To znači da se i na posjedima datim u malikanu, kao i na posjedima u Egiptu izgrađuju dvostruke obaveze zakupaca prema državi, koja i dalje ostaje nominalni vlasnik ustupljenih posjeda. Prva obaveza sastoji se u davanju jednog novčanog iznosa prilikom primanja u posjed zakupljenog dobra (nastupnina), a druga u stalnoj godišnjoj obavezi zakupaca da plaćaju određene iznose na ime cijene ranijeg jednogodišnjeg zakupa. Ispunjavanjem ovih osnovnih i nekih dopunskih obaveza, koje su uvedene kasnije, zakupci su sticali pravo da doživotno i nesmetano uživaju zakupljena dobra. Pri tomu se i njihovim nasljednicima garantuju izvjesna prava. Konkretizacija svih ovih prava i obaveza data je u raznim aktima centralne vlasti⁸¹ na osnovu kojih će, biti prikazana pravna priroda malikane.

Uvodeći sistem ustupanja državnih dobara (hasova) na doživotno uživanje po principu zemljišnih zakupa u Egiptu, ferman iz 1695 g. određuje da se ubuduće mukate u selima na carskim hasovima u Siriji, Halepu, Diyarbekru, Mardinu, i dr. »prodaju« na doživotno uživanje (hayatta oldukç malikaneye müassarif olmak şartile) po cijeni od tri godišnje rate mukate. Ferman dalje određuje da se ti iznosi moraju platiti unaprijed, pa stoga ovu cijenu naziva izrazom *muadžela* (ono što je dato unaprijed, nastupnina)⁸².

Isti ferman obavezuje zakupca malikane da svake godine plaća otsjekom (maktu) tačno utvrđeni novčani iznos za mukatu zakupljenu kao malikanu. To je ustvari djelomična ili čitava cijena, koja je ranije plaćana na ime jednogodišnje mukate. Jednogodišnju zakupnu cijenu ferman iz 1695 g. označava izrazom *mal-i maktu* (novac, iznos koji je fiksno određen), a ferman iz 1705 g. naziva je *mal-i miri* (državni novac). U literaturi, slično kod vakufi džaretejna⁸³, za nju se upotrebljava termin *muedžele* (plaćanje unazad)⁸⁴. Istovremno sa plaćanjem muadžele zakupac malikane morao je pre-

⁸¹ U tom pogledu, pored više puta spominjanih fermana o malikani, naročito je važan jedan ferman iz 1767 g. čija se kopija nalazi u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, sidžil br. 5 str. 110 (dalje citiramo samo GHBB) u čijem mi je prevođenju kao i kod niza drugih fermana pomogao O. Mušić na čemu mu se i ovdje zahvaljujem.

⁸² M. Ziya, n. d. 173.

⁸³ Vakuf *idžareteyn* je po svojoj pravnoj konstrukciji veoma sličan našoj malikani, jer se i ovdje radi o dvostrukim obavezama tj. i ovdje postoji dvostruki odnos između zakupca i zakupodavca, u ovom sluča-

ju vakufa. Zakupac uzima pod kiriju vakufsko dobro (obično neki dućan) u vidu doživotnog uživanja, umjesto jednogodišnjeg zakupa (mukata) sa dvostrukom obavezom. Ona se sastoji prvim dijelom u obavezi plaćanja unaprijed vakufu određene sume, (muadžela) kao i kod malikane i drugim dijelom u plaćanju svake godine određenog iznosa na ime ranijeg jednogodišnjeg zakupa (muadžela). Opširnije o idžareteyn vakufu Čiro Truhelka, *Gazi Husrev-beg, njegov život i doba*, Sarajevo 1912, 99.

⁸⁴ D'Ohsson, n. d. 533; M. Ziya, n. d. 173.

ma izričitoj odredbi fermana iz 1695 g. svake godine plaćati određeni iznos na ime takse za administrativne troškove prilikom isplate muadžele, koju ferman naziva *kalemiya*³⁵.

Kao što se vidi na malikani su bile uspostavljene iste obaveze zakupaca kakve se sreću u Egiptu, tojest konstituišu se kao glavna, u neku ruku dvostruka, zakupnička obaveza izražena prvim dijelom u plaćanju unaprijed i zauvijek jedne zakupne cijene, koja je slična prodajnoj cijeni (muedžele) i drugim dijelom u stalnoj obavezi zakupaca da plaća svake godine određeni iznos unazad-muedžele³⁶ što pretstavlja raniji dio (ili čitavu) cijene mukate date u malikanu.

Kasnijim propisima bile su ustanovljene još neke novčane obaveze na teret zakupca malikāne kao, napr., taksa za licitaciju, *resmi delaliye*³⁷, poseban porez na prihod od malikāna i mukata pod nazivom *cebeli resmi*³⁸).

Pored navedenih opštih obaveza, pojedine vrste dobara, koja su ustupana u malikanu, bila su opterećena još nekim drugim terecima. Tako je, napr., bila ustanovljena posebna pristojba u korist velikog vezira za odobrenje davanja u malikānu mukate poreza od stoke³⁹.

Time su, uglavnom, nabrojane obaveze zakupca malikāne prema državi. Sve su bile, kao što se vidi, materijalne naravi, a po svom obimu mogle su biti i znatne. Stoga su i prava zakupaca bila dosta široka. Ona su trebala da svojim nosiocima omoguće potpunu eksploataciju zakupljenih dobara. U smislu fermana o uspostavljanju malikāne, kao i prema odredbama kasnijih fermana o malikāni, dok god bi uživatelj malikāne uredno ispunjavao obavezu plaćanja muedžele državnoj blagajni ili licima kojima su bili namijenjeni prihodi sa malikāne⁴⁰ — imao je pravo da doživotno uživa preostali dio prihoda sa mukate.

³⁵ M. Ziya, isto.

³⁶ U daljem toku izlaganja za osnovne dvije obaveze zakupca malikāne upotrebljavamo samo termine muadžela i muedžela.

³⁷ To je, ustvari, pristojba vezana za administrativne troškove licitacije. Naplaćivana je od budućeg uživaoca malikāne, koji je licitacijom stekao njen posjed, što se vidi iz jednog fermana iz 1835, koji se odnosi na malikanu mukate ciganske džizije Bosanskog pašaluka (Orientalni institut Sarajevo, sidžili br. 23, str. 43. Dalje citiramo OIS).

³⁸ Uzunçaršili, Merkez ve Bahriye tınkilatı 739.

³⁹ Uzunçaršili n. d. 164.

⁴⁰ Prihodima od mukata, sada davanja u malikanu, još od ranije obično su namirivane plate pojedinih rodova plaćeničke vojske, poglavito plate posada u pograničnim tvrđavama na taj način što su prihodi određene mukate bili striktno ve-

zani kao plate (*mevadžib*) vojnika (*nefer*) određene tvrđave. Da bi omogućila trošenje ovih sredstava u druge svrhe, i da bi obezbijedila jedan broj stalnih čuvara tvrđava i utvrđenih mjesta na granici, centralna vlast je vrlo rano na ove plate počela da primjenjuje *sistem odžakluka*, tj. ona je dala pravo čuvarima da doživotno vrše ovu službu, a njihovim nasljednicima pravo da nasljeđuju njihovu službu zajedno s platom. Ova praksa zapaža se na čitavom području carstva, pa i u Bosni i Hercegovini. Kada je na plate čuvara pojedinih tvrđava primijenjen sistem odžakluka, to je teško reći. Izgleda da je ova praksa naročito dobila maha, barem u evropskom dijelu Turske, poslije prelaska Osmanskog carstva u defanzivu, poslije poraza pod Bečom 1683 g. Na ovu misao upućuju izvjesni podaci, koje je dao Hammer, prema kome su plate bosanskih vojnika

Mada se u fermanu o zavođenju malikâne, kao ni u kasnijim fermanima, ne navode pojedinačno svi oblici prihoda koji su bili dati zakupcu niti njihov obim, prirodno je da su mu pripadala sva ona prava, koja je na njima imala država, po čemu je mogao da ubire na zakupljenom dobru sve one dažbine koje je dotada ubirala država. To znači, ako se radilo o zemljišnim hasovima, zakupac je bio ovlašćen da ubire sve osnovne dažbine (desetina, razne pristojbe i dr.) od naseljenika, uživajući na taj način skoro potpuni ekonomski imunitet⁴¹, koji je bio ograničen samo obavezom zakupca da daje muedželu.

Ekonomski imunitet zokupca malikâne bio je pojačan (upotpunjen) njegovim upravno-policiskim imunitetom, jer je malikâna spadala, kao carski has, u kategoriju tzv. slobodnih posjeda (ser-

(nefera) pretvorene u odžakluk tek 1703 g. kao što su isto tako na sličan način pretvoreni 1705 g. prihodi sa krunskih dobara u Vidinu i Temišvaru u odžakluk plate tamošnjih graničara. (Hammer, n. d. VII, 64—65).

Hammer je na istom mjestu naveo da su bosanski graničari plaćani, uglavnom, sredstvima koja su kao prihod od bosanskih mukata pripadala centralnoj vlasti. Prema njemu je 1703 g. broj plaćenika u Bosni dostigao cifru od 16.000 ljudi, čije su plate iznosile 40,810.689, a podmirivane su: od prihoda bosanskih zakupa (mukata u unutrašnjosti), koje su iznosile godišnje 15,466.393 pijastera, od prihoda od carine na skelama na Savi 2, 528.848 pijastera, od prihoda dubrovačke skele (carina) 1,315.750 pijastera, od prihoda od harača (glavarina) u Bosni 12,039.848 pijastera, od jednog dijela prihoda sa mukata u Skoplju 9, 409.550 pijastera.

⁴¹ Pojam *imunitet* izveden je od latinske riječi *immunitas*, koja označava stanje bez dužnosti. Odatle je u istoriji prava izveden specijalan termin »imunitet«, kojim je označen položaj feudalaca na njegovom feudu, odnosno nezavisnost njegovog feuda od centralne vlasti. U tom smislu imunitet označava takvo stanje, gdje je feudalac, tačnije njegov feud oslobođen, takoreći, svih ekonomskih tereta u korist centralne vlasti (ekonomski imunitet) i svakog miješanja u upravu i sudstvo stranih, u prvom redu državnih službenika (upravni i sudski imunitet) na određenom feudu.

Na Zapadu, kao i u našim zemljama, u vrijeme razvijenog feudalizma, feudanci su uživali široke imunitete, ekonomski, upravni i sudski. U Osmanskoj carevini osnovna masa spahija nije uživala ovako široke imunitete. Najveći broj spahija (timarlije) uživali su, uglavnom samo ograničeni ekonomski imunitet zbog čega se njihovi posjedi nazivaju neslobodni (*serbestsiz*), nasuprot malom broju slobodnih posjeda (*serbest*), čiji su uživaoci posjedovali, pored ekonomskog i znatan dio upravno-policiskog imuniteta. Posjednici serbest posjeda imali su pravo da ekonomski eksploatišu raju i vrše izvjesne upravne, a naročito policijske akte prema naseljenicima, raji svojih imanja, usljed čega se oni prema svojoj raji javljaju ne samo kao zemljišni gospodari, nego i kao upravno policijska vlast. Konkretno, oni su imali pravo da od svoje raje naplaćuju sve dažbine, izuzev harača i izvanrednih nameta (*avâriz-i divâniye*) i običajnih tereta (*takalif-i örfiye*), kako one koje su proizilazile kao nameti na prihod, tako isto i razne takse (mladarina, tapija na čifluk, tapija na kučište, dimnina) i globe za prestupe, čije je kažnjavanje povlačilo za sobom novčanu kaznu. Naravno, svi posjednici serbest-posjeda nisu imali mogućnost da sami obavljaju sve ove poslove, pa su to činili preko posebnih organa, koji se najčešće nazivaju *vojvode* ili *subaše*. To je redovno slučaj sa uživaocima hasova .

best⁴². Ovo obilježje malikāne ističe se od početka, od prvog fermana o malkāni, pa dalje⁴³.

Uživajući malikānu na način serbestijeta, zakupac je imao pravo vršenja pojedinih upravno-policiskih akata prema potčinjenim seljacima, sa izuzetkom onih koji su isključivo pripadali sandžakbegu⁴⁴. S tim u vezi njemu je pripadalo pravo ubiranja čitavog iznosa globa od naseljenika za prestupe, koji su za sobom povlačili novčano kažnjavanje, kao i ubiranje dažbina poznatih pod nazvom baduhava⁴⁵. Čak je na nekim posjedima datim u malikānu zakupcu pripadalo pravo ubiranja nekih izvanrednih nameta. Izuzimani su, izgleda, samo oni koji su bili isključivo namijenjeni upravniku provincije (imad-i hazariye, taksit⁴⁶ i oni koje je povremeno ubirala centralna vlast kao ratnu pomoć (imad-i seferiye).

Uživaocu malikāne bila su priznata i sva ostala prava zemljišnog gospodara, među kojima se ističe i pravo odobravanja prometa zemljišnih posjeda (čifluka) među zavisnim siljačima i s tim u vezi pravo naplaćivanja prenosne tapiske pristojbe⁴⁷. Jednom riječi, uživatelj malikāne javlja se na zakupljenom posjedu kao uživatelj skoro potpunog ekonomskog i upravno-policiskog imuniteta. Nedostajao mu je samo sudski imunitet, koji u turskom feudali-

⁴² U slobodne (*serbest*) feudalne posjede spadali su timari izvjesnih vojno-upravnih funkcionera (*čeribaša*, *dizdara*, raznih službenika provincijske uprave i dr.), svi zeameti i hasovi. (Vidjeti, H. Hadžibegić, *Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca*, GZM, nova serija IV—V, 1950, 320—321).

⁴³ M. Ziya, n. d. 173; GHBB, sidžil br. 5, str. 110; OIS, sidžil br. 57,

⁴⁴ Sandžakbegu je pripadalo pravo izvršavanja teških tjelesnih kazni i smrtnih kazne prema svim krivcima bez obzira na čijim su se imanjima oni nalazili. Naravno sandžakbeg nije ovo svoje pravo sam neposredno ostvarivao, nego je za to imao svoje posebne službenike. To su izgleda bili oni tzv. »sandžakbegovi ljudi«, kako ih nazivaju neke kanun-namę. Kasnije se za ovakvog službenika upotrebljava naziv *siyaset memur* (službenik za izvršavanje tjelesnih i smrtnih kazni). Vidjeti Kodeks br. 84 u Orijentalnoj Zbirci Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (dalje samo OZ JAZU).

⁴⁵ U dažbinę pod nazivom baduhava spadala su: mlađarina, pristojba za vjenčanje, novčane kazne za prestupe, tapija za čifluk, tapija za kućište, pristojba za sudsku odluku (Uporediti H. Hadžibegić, *Rasprava Ali Čauša* 186).

⁴⁶ *Imdad-i hazariye* je termin za namete na stanovništvo u korist upravnika sandžaka (sandžakbega, *mutesarrifa*). Doslovno znači mirnodopska pomoć, što ukazuje na to da se kupio u vrijeme mira. Izgleda da je definitivno uzakonjen 1717 g. kao stalni namet na stanovništvo jedne provincije, odnosno sandžaka, što zaključujemo po tome što su te godine najvećim dijelom bili oduzeti hasovi spomenutih funkcionera, čijim su prihodima oni ranije pokrivali svoje troškove (Uporediti Uzunçaršili, *Merkez ve Bahriye teşkilatı* 203). Još od ranije su hasovi, žavani, postali nedovoljni za nagrađivanje zbog toga što su bili sudu upravnika provincija, jer ovi legalno i nelegalno, tokom XVII v. nameću povremeno na stanovništvo izvjesne izvanredne daće, u svoju korist pod različitim nazivima. Vidi *Evlja Čelebija* — H. Šabanović, *Putopis I*, Sarajevo 1954, 239; GHBB, M. E. Kadić, *Zbornik V*, str. 112.

Ovaj namet sakupljao se u rata- ma zbog čega je nazivan *taksit*, kupljen je u dvije rate, zimskoj (*taksit-i şitāiye*) i ljetnoj (*taksit-i sa-yfiye*).

⁴⁷ Primjer izdavanja tapije od strane Zulfikar-kapetana Rizvanbegovića naveden kod Čire Truhelke, *Historička podloga* 48—49.

zmu nije bio priznat ni jednoj kategoriji feudalaca jer je sudstvo isključivo za sebe zadržala centralnu vlast.

Iz prava doživotnog uživanja malikâne proizlazilo je pravo zakupca da zakupljeno dobro ustupi trećem licu u privremen ili trajan posjed. On je, prema tome, malikânu mogao dati u zakup, zatim mogao je da je povjeri na upravu trećem licu (emanet) i, što je najvažnije, mogao ju je potpuno otuđiti, pokloniti ili prodati.

Ustupanje malikâne u zakup i, dalje, u pazakup nije, istina, izričito spomenuto u prvom fermandu o malikâni, što se da objasniti činjenicom da tvorci malikâne nisu osjećali potrebu da detaljišu prava raspolaganja molikânom kad su jednom indirektnom formulacijom u fermandu općenito obuhvatili pravo raspolaganja, tačnije, pravo otuđivanja (odricanja-feragat)⁴⁸. Priznajući zakupcu pravo potpunog otuđenja zakupljenog dobra, ferman je pretpostavljao i pravo zakupca da malikânu ustupi trećem licu u zakup, jer se ovo pravo javlja u poređenju sa pravom potpunog otuđenja kao manje pravo, što je u skladu s opštim pravnim načelom priznatim i u turskom pravu »ko može više, može i manje«. Uostalom, ovo pravo zakupaca praksa je odmah potvrdila, a davanje malikâne u zakupe i pazakupe dobilo je čini se, još više maha. To se veoma lijepo vidi u fermandu iz 1715 g. U uvodu toga fermana potanko su opisane različite zloupotrebe zakupaca, koje su mogle imati izvjesnog povoda za pokušaj ukidanja malikâna u nekim krajevima carstva, što je bila glavna intencija ovog fermana. U vezi sa tim pitanjem, ovaj ferman izričito navodi da uživaoci malikâne daju zakupljene posjede u zakup trećim licima uz veliku dobit (kamata), a ova opet lica, pod sličnim uslovima, daju svoj dio posjeda u pazakupe usljed čega državne mukate, na ogromnu štetu carske blagajne, nekontrolisano šetaju od ruke do ruke.

Kako su navedene činjenice upotrebljavane kao argumenti predloga za ukidanje malikâne u nekim provincijama turske države⁴⁹, mogla bi se na prvi pogled ovakva praksa smatrati kao nešto protivzakonito, nepravilno i suprotno osnovnim intencijama prvog fermana o malikâni. Ali, to nije tako, jer kasniji fermani ne samo da potvrđuju praksu ustupanja malikâne u zakupe i pazakupe, već propisuju pravila po kojima treba da se odvija davanje malikâne u zakup u nastojanju da državi osiguraju određeni materijalni interes i da srede promet sa državnim dobrima kako im se ne bi zametnuo svaki trag u nekontrolisanom manipulisanju zakupaca. U tom pogledu veoma je interesantan ferman iz 1767 g. u kom su postavljena pravila i propisan postupak za ustupanje malikâne u zakup i postupak sa malikânom u slučaju smrti njenog uživaoca⁵⁰. Ovaj ferman potvrđujući izričito pravo zakupca malikâne da je ustupa u zakup i na upravu (emanet) trećim licima, naređuje da se pri sklapanju i realizovanju navedenih poslova moraju poštovati izvjesne formalnosti. Konkretno, fermandom se naređuje da zainteresovane stranke moraju sve ovakve poslove obavezno registrovati u sidžil (sudski protokol) kadije onog mjesta u kome je nastanjen uživalac malikâne i da kopiju te registracije

⁴⁸ M. Ziya, n. d. 173.

⁴⁹ M. Ziya, n. d. 195.

moraju podneti kadiji kadiluka u kome se nalazi malikāna, takođe radi registracije.

Da se ne bi shvatilo da ustanova zakupa i pazakupa na malikāni dobiva svoju punu potvrdu tek u maločas citiranom fermanu, potrebno je skrenuti pažnju na praksu registrovanja ovakvih slučajeva kod kadije mnogo prije pojave ovog fermana. Ona se sreće i na našem području vrlo rano, a od sačuvanih izvora potvrđuje je, napr., jedan zapis tešanjskog kadije iz 1744 g.⁵¹ Prema tome zapisu, tadašnji uživatelj malikāne mukata carskog hasa u Maglaju, kapetan Vranduka Husein, ustupa u godišnji zakup prihode od mukata vlaških resmova sa ovog hasa (filuri, avariz-i divaniye⁵², tapu-i zemin, (tapisjaka pristojba), baduhava, i dr.) maglajskom kapetanu hadži Mehmed-agi⁵³.

Što se tiče potpunog otuđenja malikāne, za razliku od zakupa koji se na osnovu odredaba fermana o zavodenju malikāne mogao samo pretpostavljati, ono je izričito predviđeno ovim fermanom. Samo u fermanu nisu predviđeni svi slučajevi potpunog otuđenja kao, napr., prodaja i poklon, već su oni nagoviješteni u opštoj formuli prava potpunog ustupanja i odricanja posjeda u korist trećih lica (feragat)⁵⁴ ili po formuli kasriyed⁵⁵, kako se označava ovaj odnos na drugom mjestu⁵⁶. Upravo posredstvom ove formule, uživatelj malikāne mogao ju je nesmetano otuđiti, prodati ili pokloniti. Drugi način otuđenja nije bio moguć zato što je malikāna konstituisana na dobrima, čiji je nominalni vlasnik i dalje ostala država, koja je, zadržavajući pravo kontrole prometa sa svojim dobrima, zadržala i formalno pravo potvrđivanja pravnih poslova otuđenja. Zbog toga se takvi poslovi u izvorima i ne nazivaju pravnim terminima privatnog prava, već se upotrebljavaju termini koji su u skladu s vlasničkim odnosima na dobrima, koja se stavljaju u promet, u ovom slučaju na malikāni. Time se htjelo jasno istaći da je ovdje riječ o raspolaganju s određenim pravima, koja proizlaze iz malikāne, pravo doživotnog uživanja u malikānu zakupljene mukate, a ne pravo prodaje državnog dobra kao takvog. Stoga se ovaj odnos i označava terminima odricanja i ustupanja, a ne prodaje i poklona. Kada govorimo o pravu otuđenja malikāne i upotrebljavamo termine prodaja i poklon, treba uvijek imati na umu da se ovdje radi o prodaji i poklonu prava iz malikāne, a ne o potpunom otuđenju golog vlasništva posjeda, čiji je isključivi vlasnik ostala i dalje država. Upravo u otuđenju ovih prava uživatelj malikāne

⁵⁰ GHBB, sidžil br. 5, str. 110.

⁵¹ OIS, sidžil br. 21, str. 23.

⁵² Ovo je direktan podatak koji ukazuje na to da su posjednici nekih malikāna uživali čak i neke avarize na malikāni, a to će reći i neke običajne terete (*tekālij-i őrfiye*).

⁵³ Ovog kapetana ne spominje Kreševljaković u svojim *Kapetani-jama* (Uporediti str. 177—179).

⁵⁴ M. Ziya, n. d. 173.

⁵⁵ Termin *kasriyed*, isto kao i

termin *feragat*, upotrebljavan je u značenju odricanja posjeda u cilju njegovog ustupanja trećem licu. Ta se ustanova sreće u osmanskom pravnom sistemu i ranije. Njenim posredstvom mogli su se otuđivati i drugi feudalni posjedi, timari i zijameti, čime je bio stvoren zaobilazan put izigravanja krutih zakonskih propisa o njihovoj neotuđivosti.

⁵⁶ OIS, sidžil br. 5, str. 3.

strovanjem promjena u centralnim defterima, i izdavanjem berata novom uživaocu — potpuno se gasilo pravo ranijeg uživaoca malikāne.

Kako se iz ovog prikaza vidi, potpuno ustupanje malikāne (prodaja i poklon) trećem licu od strane njenog bivšeg uživaoca nije bilo uslovljeno nikakvim bitnim materijalnim obavezama stranaka u korist države, izuzimajući obavezu novog uživaoca malikāne da plati prenosnu taksu. Isto tako u pogledu izbora budućeg posjednika malikāne njen zakupac nije faktički bio ničim ograničen, premda je u svim fermanima o malikāni preporučivano da se kod ustupanja malikāne vodi računa o materijalnim mogućnostima i moralnim svojstvima njenog budućeg uživaoca⁶⁰.

Pošto je, dakle, pravo ustupanja malikāne pripadalo isključivo njenom uživaocu, to je i materijalna realizacija ovog prava zavisila isključivo od njegove volje. Ono se nije uslovljavalo nikakvom licitacijom niti ponovnim davanjem muadžele državi od strane novog uživaoca malikāne. Jer, kad bi bilo drukčije, onda bi bivši uživatelj malikāne bio ograničen u svojim pravima potpunog uživanja prava koja mu pripadaju na zakupljenom dobru. Naravno, uživatelj malikāne mogao je da prenese samo ona prava koja je sam posjedovao, tojest pravo doživotnog uživanja zakupljenog dobra, pod kojim treba shvatiti pravo potpunog uživanja dijela prihoda sa mukate, i pravo njenog ustupanja trećem licu, privremeno ili trajno.

I pored toga što je uživatelj malikāne imao široka prava na zakupljenom dobru, s obzirom da je država polagala pravo na jedan dio prihoda sa mukate date u malikānu, ona je zadržavala golo pravo svojine na dobru datom u malikānu. To se najbolje vidi po tome što je uživaocu, istina, bilo priznato pravo raspolaganja zakupljenim dobrom, ali samo za vrijeme njegovog života, tojest samo u poslovima među živim licima, a ne i za slučaj smrti. To znači da uživatelj malikāne nije mogao da testamentom raspolože zakupljenim dobrom, niti su njegovi nasljednici bili ovlašćeni da automatski nasljeđuju malikānu.

Malikāna je smrću svog uživaoca smatrana kao upražnjen (mahlul) posjed, i kao takva vraćala se u puni posjed države. Ukoliko država ne bi zadržala taj posjed u vlastitoj eksploataciji, ona ga je kao mukatu ponovo stavljala na licitaciju u cilju konstituisanja nove malikāne. Pri tome se vodilo računa o interesima nasljednika bivšeg uživaoca malikāne, tačnije, njegovih muških potomaka. Njima je prilikom ponovne licitacije, na osnovu fermana o zavođenju malikāne, što se produžuje i kasnije, bilo zagarantovano »preče pravo kupnje« licitirane mukate, i to pod uslovom da

kati vlaških rusuma nahije Fragoština u Mostarskom kadiluku od strane Ahmeda i Mehmeda suvlasnika te malikane, proizilazi da se prenosna taksa plaćala u iznosu od 10 posto od iznosa ranije muadžele (beher on kurušde bir kuruš hesabınca) OIS, sidžil br. 5, str. 3.

⁶⁰ Prema D'Ohssonu, posjednik malikane je prilikom njenog ustupanja trećem licu, bio dužan da vodi računa o tome da to lice bude bogato, čovječno i da se odlikuje lijepim ponašanjem (D Ohsson, *n. d.* 532).

⁶¹ M. Ziya, *n.d.* 173.

ponude isti iznos muadžele, koji bi ponudili ostali učesnici na licitaciji⁶¹. Naravno, riječ je o najvećem ponuđenom iznosu. Prečim pravom kupnje, priznatim muškim potomcima bivšeg uživaoca malikâne bila je stvorena mogućnost da se jedna malikâna očuva u posjedu jedne porodice u nizu generacija.

Sva naprijed opisana obilježja malikane kao doživotnog zakupa državnih mukata, posmatrana u svojoj ukupnosti, daju obilježje ovom posjedu gotovo punog privatnog dobra, skoro punog prava privatne svojine slične mulkovnom posjedu. Sasvim je vjerovatno da je za ovu ustanovu stoga i upotrijebljen naziv malikâna, što u doslovnom značenju označava privatno-vlasnički posjed. Uostalom, i sami uživaoci malikane najčešće su se takvim i samtrali, ponašajući se katkada kao pravi vlasnici zakupljenih dobara, što se tako lijepo vidi u nekim navodima fermana iz 1715 godine.

Naime, uz argumente u predlozima za ukidanje malikâne u ovom fermanu se, između ostalog, ističe i to da su malikânu počeli uzimati svakojaki, najčešće problematični elementi, kao što su hamali⁶², kajikčije⁶³, i esnafske čehaje⁶⁴. Ta i druga lica, ističe se dalje u fermanu, uživaju velike državne i druge (vjеровatno vakufske) mukate kao svoj mulk, daju ih nekontrolisano u zakup, i izbjegavaju da blagovremeno ispunjavaju svoje obaveze iz malikâne prema državi⁶⁵.

Iz ovog, kao i iz kasnijih fermana, koje je centralna vlast izdavala sa ciljem da suzbije različite zloupotrebe na državnim mukatama datim u malikânu, jasno se ogleda tendencija uživaoca malikâna da što potpunije eksploatišu i nekontrolisano raspolažu zakupljenim dobrima, odnosno da ih uživaju kao potpuno vlasništvo. U takvoj težnji uživaoci malikâne, sasvim prirodno, nastoje da najpotpunije iskoriste svoja imunitetna prava, posebno pravo upravno-policijskog imuniteta, koje se zasnivalo na činjenici da su ovako zakupljeni posjedi kao carski hasovi spadali u kategoriju tzv. slobodnih (serbest) posjeda. Naravno, riječ je o malikânama na zemljišnim i stočarskim mukatama. Koristeći se ovim pravom, neki zakupci su, kasnije, osobito od druge polovine XVIII vijeka sve jače ispoljavali želju za punom ekonomskom i političkom vlašću u domenu svojih malikâna. Samovoljno nametanje novih poreza i povećanje iznosa postojećih, od strane nekih posjednika malikâne, najbolje su ilustracije za to⁶⁶.

⁶¹ Ovdje se svakako ne misli na hamale kao na obične nosače u bukválnom smislu riječi, nego se želi istaći da se oko malikane svrstavaju i takva lica koja su po svom društvenom ugledu na nivou hamala. Budući da su hamali stajali na dnu hijerarhijske ljestvice osmanskog društva, to se, kada se htjelo nekoga uniziti i omalovažiti, neka ličnost pogrdno označavana izrazom hamal (Uporedi, Sâmî, *Kâmûs-î Türkt*, 558, s.v. »hamâl«).

⁶² Lica koja se bave pravljenjem čamacâ.

⁶⁴ Starješine esnafa. O esnafskim čehajama vidi opširnije kod Kreševljakovića, *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini od 1163—1851*, Godišnjak Istor. dr. BiH, I, 1949, 200—204.

⁶⁵ M. Ziya, n. d. 195.

⁶⁶ Na našem području u samovoljnom nametanju novih dadžbina, povećavanju postojećih i zamjenjivanju dadžbinskih oblika ističu se Rizvanbegovići, počev od Zulfikar-kapetana, pa dalje. Tako je, napr., Zulfikar-kapetan nametao na naseļjennike svoje malikane potpuno nov

Međutim, uz sva navedena svojstva malikāne, koja je približuje mulku, bilo bi sasvim pogrešno miješati ove dvije ustanove, a naročito identifikovati ih. Isto tako pogrešno je identifikovati malikānu sa nekim drugim ustanovama, recimo muhasillukom ili araplukom, kao što ima slučajeva u literaturi⁶⁷. Kao što se

namet pod nazivom »*harc-i konak*« (trošak za konačenje), što se vidi iz jedne pretstavke stanovnika iz kadiluka Ljubinja, Blagaja, Nevesinja i Stoca, upućene bosanskom veziru 1766 g. Isti kapetan je pokušavao da poveća iznos filurije (poreza otsjekom), koju je naplaćivao od vlašskog stanovništva obuhvaćenog njegovom malikanom. (OZ JAZU, sidžil br. 165/I, list 3). Njegovi nasljednici su pokušavali da filuriju pretvore u desetinu (Kreševljaković, *Kapetanije* 264—265), što je najzad najsilniji među njima Ali-paša Stočević-Rizvanbegović i uspio (OIS, sidžil br. 7, str. 92—95).

⁶⁷ Kod nas je, napr. Truhelka na izvjestan način identifikovao malikanu sa muhasilukom i araplukom. Za njim su se povelili Nedeljković i Kreševljaković. Govoreći o malikani Truhelka ističe između ostalog, da ako je lice, kome je bila data malikana, imalo pravo da ubire sve poreze na zakupljenom dobru u svoju korist ono se zvalo muhasil, kao što su, napr., ovčarina, pčelarina, i sl. njegov zakup se zvao arpaluk.

Nejasno je na osnovu čega je Truhelka izveo ovakav zaključak, koji se ni na kakav način ne može uskladiti sa suštinom malikane. Sam termin muhasil upotrebljavan je u osmanskoj državi za oznaku službenika, poglavito državnog, kome je za određeno vrijeme povjeravano sakupljanje bilo kakvih vrsta prihoda. Od toga je izveden pojam muhasiluk (mukassilik) sa značenjem funkcije muhasila i dobra, čiji su prihodi povjereni na sakupljanje muhasilu. Sakupljanje državnih prihoda ovim putem bilo je ograničeno na tačno određeno vrijeme i nije nužno pretpostavljalo sakupljanje svi hvrsta prihoda sa jednog državnog dobra, nego se moglo odnositi na sakupljanje jedne vrste prihoda, recimo taksita (A. Vefik, *n. d.* 199—201; GHBb, sidžil br. 34, str. 90).

Jednom riječi, ovdje se radi o povjeravanju nekom licu da u ime svoga opunomoćitelja, najčešće države,

za svoj ili za opunomoćiteljev račun, ubere neke prihode u tačno određenoj vremenu. Kako se kasnije često dešavalo da muhasil prikuplja državne prihode za svoj račun, ovaj je odnos po formi bio sličan zakupu, najčešće nešto dužem od jedne godine, ali nikada doživotnom, kao što je slučaj sa malikanom. Pored sakupljanja pojedinačnih vrsta državnih prihoda putem muhasiluka, kasnije su na isti način (ber vechi muhasillik) davani državni prihodi u provincijama, zajedno sa upravom, na ubiranje upravnika provincija, usljed čega muhasiluk ovdje predstavlja, ustvari, oblik nagrade. Upravljanje provincijama na ovaj način bilo je takođe privremeno, za razliku od davanja na doživotnu upravu čitavih provincija putem malikane (Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye teşkilatı* 203).

Što se tiče arpaluka, može se kazati da je on, suprotno malikani, pa i muhasiluku, od početka predstavljao jednu vrstu nagrade, koja se pojavljuje u obliku ustupanja nekom licu prava sakupljanja prihoda sa nekog državnog dobra za svoj račun. Sultan je najčešće na ovaj način obdarivao islužene, zaslužne funkcionere, ili članove svoje porodice (sultanije). U ovom slučaju arpaluk ima oblik penzije, odnosno sinekure vezane doživotno za svoga uživaoca. Međutim, katkada su pod nazivom arpaluk davani izvjesni prihodi sa državnih imanja i aktivnim službenicima, obično višim, i to izgleda onda kada su glavni prihodi (recimo sa hasa) bili nedovoljni za nagradu takvih funkcionera. U tom slučaju arpaluk se javlja kao dopunsko sredstvo nagrade jednog aktivnog državnog službenika, koje je stavljeno njemu na raspolaganje samo u vrijeme vršenja odnosne službe za koju je vezan arpaluk. Takav slučaj imamo kod nas u Hercegovini, čiji je sandžakbeg već od početka XVII v. dobivao kao arpaluk neke dadžbine od hercegovačkih vlahana (poljačine, protunaknadu za ovna i protunaknadu za maslo-polačina ve-

iz pravne analize vidi, ova vrsta malikâne, pojavivši se pred kraj XVII vijeka pretstavlja jednu specifičnu osmansku ekonomsko-pravnu ustanovu, koju je najispravnije definisati kao doživotni zakup državnih mukata, pod kojim se podrazumijeva ne samo doživotno pravo uživanja zakupljenog dobra, već i pravo njegovog privremenog i u izvjesnom obimu trajnog otuđenja (raspolaganje među živima). Naglašavamo posebno da su državna dobra (hasovi) davani u doživotni zakup kao mukate, tojest kao bivši jednogodišnji zakupi, a ne u vidu državnih hasova kao takvih⁶⁸, koji su još od ranije najvećim dijelom bili rasparčani na više mukata kao posebnih ekonomskih jedinica.

Široka ovlašćenja uživaoca malikâne ukazuju na velike mogućnosti eksploatacije zakupljenog dobra. Ali kako se radi o veoma neodređenim mogućnostima, teško se da utvrditi koliki je biostvarni dio prihoda, koji je od malikâne pripadao njenom uživaocu i to zato što se u svim spomenima malikâne u dokumentima, koji su nama bili dostupni, ova činjenica potpuno prećutkuje. Ovaj nedostatak se može objasniti samo time što državu nije interesovalo koliki će prihod biti zakupca, on je dobrim dijelom bio neizvjestan. Državu je interesovao više iznos koji će ona dobiti sa ustupljenog dobra, pa je stoga u aktu o ustupanju malikâne redovno bila fiksirana visina jednogodišnjeg prihoda za državu (muedžele)⁶⁹. Pošto je obično ovaj prihod, dobrim dijelom još od ranije, služio za plaćanje posada u tvrđavama, to se u dokumentima o malikâni obično fiksira i namjena muedžele, tačno se navodi kojoj posadi i u kolikom iznosu pripada prihod od mukate date u malikânu⁷⁰.

Premda je teško utvrditi vrijednost svake pojedine malikâne, na osnovu izvjesnih indirektnih podataka može se pretpostaviti da su one predstavljale veoma unosno sredstvo za bogaćenje zakupaca. Prema nekim podacima iz dokumenata Državnog arhiva u Dubrovniku, uživaocu malikâne na mukati carine na so, koja se prodavala na dubrovačkoj skeli i stonskoj slanici, pripadala je trećina (terzaria). Isto tako uživatelj ove malikâne imao je pravo na ubiranje carine od sve ostale robe, koja je izvožena i uvožena preko dubrovačke skele⁷¹. Na unosnost malikâne ukazuju i žestoki sukobi među turskim velikašima i njihova utrka oko sticanja malikâne. Veoma ilustrativan primjer za to na našem području predstavljaju

kuć ve yağ), koje su ranije pripadale carskom hasu. Kasnije kada je položaj hercegovačkog sandžakbega ukinut i uprava ovog sandžaka data neposredno bosanskom veziru (polovina XVIII v.), kao uživatelj arpaluka pojavljuje se sam bosanski vezir (Opširnije o tome u našem radu: *Mjesto muteselimâ u lokalnoj upravi u turskoj državi*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu za god. 1959).

⁶⁸ Uporediti citirane fermene o malikani.

⁶⁹ Uporediti citirane fermene o malikanama u Hercegovini.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Copie Littere, sv. III fo 125. Pravo na ubiranje carina u Dubrovniku, zakupljenih na način malikâne, u dubrovačkim aktima označavano je izrazom »drit« (Copie Littere, sv. III. fo 70). H. Kapidžić, osvrćući se na ovo pitanje u radu: *Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII v.*, pogrešno je preveo izraz »drit« sa trećina, jer se iz dokumenta jasno vidi da izraz »drit« označava pravo (tal. diritto), a ne iznos od carine, koja je kod soli iznosila jednu trećinu (terzaria).

neke malikāne u Hercegovini oko kojih se već od njihovog postanka vodi žestoka borba među hercegovačkim velikašima Resulbegovićima, Sarićima i Rizvanbegovićima⁷². Na veliki značaj malikāne potsjećaju i izvjesni tragovi o malikāni očuvani u narodnoj tradiciji, koju je zabilježio Kreševljaković. Oživljavajući svoja sjećanja iz razgovora sa starijim ljudima, on navodi da je od njih prije 40 godina slušao »kako govore za one, koji su željeli na vrlo jeftin način, ili bolje rečeno, bez ikakva truda da se obogate, da ti ljudi »traže malićanu«, ili »da im je malićane«⁷³.

4. Društveno-ekonomske posljedice malikāne

Uvođenje malikāne imalo je u više pravaca odraz u društveno-političkom životu Osmanske carevine u XVIII vijeku. Najneposredniji odraz imala je na položaj zavisnih ljudi (raje), naseljenih na državnim dobrima datim u malikānu, i još više na učvršćenje ekonomskih i društveno-političkih pozicija zakupaca, dok je malikāna, zahvatajući postepeno gotovo sve oblike državnih prihoda, još jače produbljivala finansijske i druge teškoće turske države u XVIII vijeku.

Položaj seljaka na državnim dobrima (hasovima), na kojima se kasnije konstituisala malikāna, bio je ranije svakako povoljniji, kao što je ekonomsko-pravni položaj seljaka u Osmanskoj državi uopšte u početku, u periodu uspostave i učvršćenja timarskog sistema, bio povoljniji. U prvo vrijeme, dok su sultani ubirali prihode sa hasova u sopstvenoj režiji, posredstvom svojih službenika (emina, vojvoda i dr.), položaj neposrednih proizvođača na ovim imanjima bio je snošljiv u onoj mjeri u kojoj je i, inače, bilo snošljivo stanje seljaka na ostalim feudalnim domenima-timarima, zemmetima i vakufskim zemljama⁷⁴.

Međutim, položaj seljaka na državnim dobrima morao je vrlo rano početi da se pogoršava, najvjerovatnije počev još od vremena uvođenja novog načina sakupljanja državnih prihoda putem davanja državnih imanja u jednogodišnje zakupe-mukate⁷⁵, mada još na početku postanka ove ustanove, u uslovima postojanja jake centralne vlasti i njenog snažnog uticaja u provincijama, zloupotrebe zakupaca nisu morale dobivati izrazitiji i oštriji vid.

Pojavom krize u timarskom sistemu, praćenom nešto jačim razvojem robno-novčanih odnosa, krajem XVI i na prelazu XVII vijeka, položaj seljaka (neposrednih proizvođača) počinje da se vidno pogoršava pod uticajem poznatog procesa čiflučenja. Premda je ovaj proces na državnim dobrima u svom krajnjem rezultatu — izvlašćivanju seljaka, mogao biti i sporiji, on je mogao imati daleko izrazitije dejstvo u onoj opštoj sferi u kojoj se ovaj proces javlja kao »jedan od oblika utrke svih slojeva i klasa imperije oko

⁷² OIS, sidžil br. 60, str. 68; br. 12, str. 14; br. 57, str. 40; br. 18, str. i; br. 7 str. 92—95.

⁷³ H. Kreševljaković, *Kapetanije* 54.

⁷⁴ O položaju zavisnih seljaka u Osmanskoj državi u vrijeme uspostave i učvršćenja timarskog sistema vidjeti N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam* 67—92.

⁷⁵ Vidjeti bilješku 8a.

podjele viška proizvoda, koje je stvarala rajinska klasa⁷⁶. Upravo najveća trka oko seljakovog viška rada dolazi do najvidnijeg izražaja na državnim dobrima od kada se ona počinju eksploatirati putem jednogodišnjih zakupa-mukata. Stalno pogoršavanje položaja seljaka na državnim dobrima bilo je naročito potstaknuto činjenicom što se ona daju u zakupe i pazakupe najčešće korumpiranim, beskrupuloznim državnim činovnicima, pripadnicima državnog i dvorskog aparata u Carigradu i visokim državnim činovnicima u provincijama. Kako su ovakvi zakupci većinom živjeli daleko od zakupljenih mukata (najčešće u Carigradu i drugim većim centrima), ne vodeći računa o tome šta se zapravo dešava na zakupljenim mukatama, — oni su redovno davali svoje mukate dalje u pazakupe obično gornjim slojevima društva u provincijama — vilajetskim ajanima⁷⁷, vojvodama⁷⁸, i dr. Na isti način gotovo redovno postupaju i ovi posljednji, usljed čega se na jednom carskom dobru (mukati) istovremeno formira čitava hijerarhija zakupaca i pazakupaca, koji se svom težinom svojih nezajažljivih apetita svaljuju na grbaču nezaštićenih seljaka⁷⁹.

Takvo stanje na carskim imanjima činilo je seljakov položaj nepodnošljiv iz više razloga. Nekada relativno snošljive dažbine počinju rapidno da rastu pod uticajem povećanja seljakovih obaveza prema čitavom nizu lica, počevši od države, pa do posljednjeg zakupca. Najveći dio dažbina seljaci su morali plaćati u novcu zbog čega su se, da bi ih unovčili, morali jače povezivati sa nerazvijenim gradskim tržištem. Veoma ograničeno i nerazvijeno gradsko tržište u Turskoj, u uslovima povećane ponude seljačkih proizvoda, djelovalo je destimulativno i više je štetilo seljaku nego što bi ga potsticalo na unapređenje proizvodnje. Sasvim je vjerovatno, da je seljak, u nemogućnosti da iz svojih proizvoda izvuče

⁷⁶ N. Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, POF, V, 1954 —5, 262.

⁷⁷ Termin *ajan* je množina od arapske riječi »ajn« i znači »ugledan čovjek uopšte«. U starijim turskim historijskim i drugim spisima najčešće se upotrebljava za oznaku gornjih slojeva osmanskog društva. Često u nekim konstrukcijama služi za oznaku najviših funkcionera državnih i vojne uprave, kao, napr., *ayani devlet* (državni dostojanstvenici, velikaši), ili *ayan-i asakir* (vojni poglavari). Upotrijebljen u konstrukciji *ayan-ı vilayet*, ovaj termin označava gornji sloj osmanskog društva u provincijama, u prvom redu najodličnije pretstavnike feudalne vladajuće klase kao što su zaimi, vrhovi uleme, visoki funkcioneri provincijske uprave, i dr. Krajem XVII v. vilajetski ajani počinju da igraju važnu ulogu u poslovanju lokalne uprave, u sakupljanju izvanrednih

poreza (*tekâlif-i örfiye*, taksit), u mobilizaciji opštenarodne vojske (*nefir-i am*), u čuvanju javnog mira i reda u kadilucima itd. usljed čega, ustaljivanjem ovih poslova u prvoj polovici XVIII v. dolazi do izrastanja posebne ajanske funkcije (*ayanlık*) u kadilucima i nekim nahijama, sa pojavom posebnog jednog nosioca ove funkcije ajana. Od tada pojam ajan dobiva pretežno značenje upravno-pravnog termina, koji se upotrebljava za oznaku nosioca ajanske funkcije u kadilucima (kaza *ayan-i*) koja će potrajati sve do Tanzimata (Opširnije o ajanima biće govora u našem radu »Ayani«).

⁷⁸ Ovdje se ne misli na vojvode kao upravno-policiske organe na carskim hasovima. O vojvodama opširnije vidi H. Šabanovića, *Organizacija turske uprave u Srbiji u XV i XVI v.*, Istoriski glasnik, br. 3—4, Beograd 1955.

⁷⁹ M. Ziya, n. d. 173.

uvijek potrebne količine novca, bio primoran da se zadužuje i da se zapliće u kandže gradskih zelenaša, trgovaca, zanatlija, i dr. koji su, ne mogavši platiti dug, stavljali ruku na seljakov posjed, pretvarajući ga u svoj čifluk, svrstavajući se na taj način u onaj nepregledni niz neposrednih eksploatora seljaka.

Izdržavajući svojim golim rukama, u uslovima veoma niskog nivoa proizvodnih snaga, čitavu hijerariju zakupaca, većinom neproaktivnih (parazitskih) slojeva društva u raspadanju, seljak ne samo što nije mogao zadržati za sebe ni djelić viška rada, čime bi makar osigurao svoju prostu reprodukciju, nego je stvarno najčešće ostajao bez najnužnijih sredstava za život i bio osuđen na stalno gladovanje. Njemu nije preostajalo ništa drugo, nego da masovno napušta svoj posjed i da se odaje skitničanju, svakojakim razbojništvima⁸⁰, ili da se seli kud bilo⁸¹.

S druge strane, ovakva eksploatacija, u uslovima primitivne turske privrede i nerazvijenog tržišta, u kome je vladajući oblik malih količina kapitala bio zelenaški, — nije mogla dati neke pozitivne rezultate za unapređenje privrede naprosto zato što je čitav višak, i ne samo višak, seljakovog rada posve tekao u neproaktivne svrhe — na zadovoljenje nezajažljivih ličnih apetita rasposnom i raskalašenom životu sklonih zakupaca, većinom neproaktivnih (parazitskih) gornjih slojeva vladajuće klase.

Pojavom malikāne, položaj seljaka na carskim hasovima se ništa nije poboljšao, iako su njeni tvorci objašnjavali zamisao stvaranja ove ustanove tobožnjom željom za poboljšanjem položaja seljaka. Naprotiv, stanje seljaka na malikānama, u tadašnjim uslovima, kad je anarhijom bila zahvaćena Osmanska imperija tokom XVIII vijeka — permanentno se pogoršavalo, postajući stalno nesnošljivije, što se vidi iz mnogih tekstova kasnijih fermana, i drugih dokumenata o malikāni.

Pogoršavanje položaja raje na malikānama bilo je uzrokovano ne samo opštim nepovoljnim uslovima, u kojima je tada živio seljak u Turskoj, već i posebnim uslovima eksploatacije seljaka na državnim dobrima datim u malikānu. U poređenju sa stanjem na mukatama, na kojima je država imala barem teoretsku mogućnost jače kontrole, njihovim ustupanjem u malikānu slabio je uvid centralne vlasti na njenim dobrima. Sasvim je logično da su naseljenici na tim imanjima bili daleko više prepušteni samovolji zakupaca, sada, takoreći, potpunih zemljišnih gospodara, čiji se broj sistemom zakupa i pazakupa neprekidno množio.

O mnogostrukim vidovima negativnog dejstva malikāne, posebno o teškim posljedicama malikāne na položaj potčinjenog stanovništva u XVIII vijeku, ostavio je klasično svjedočanstvo jedan od najeminentnijih saradnika sultana — reformatora Selima III, tadašnji rumelijski kadiasker Tatardžik Abdullah efendija⁸². U jed-

⁸⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/2, Ankara 1954, 292—3.

⁸¹ M. Ziya, n. d. 173.

⁸² *Tatarcik Abdullah Efendi, Selim-i Salis dervinde nizam-ı devlet*

hakkında Mutaleat, Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, god. VII i VIII, İstanbul 1332—3 (Citirano prema A. F. Milleru, *Mustafa paša Bajraktar*, Moskva—Lenjingrad 1947, 87—88).

nom predlogu (layha) za poboljšanje ekonomsko-političkih prilika u državi namijenjenom Selimu III, Tatarđžik je na drastičan način ukazao na mnogobrojne nedostatke i nevolje u koje je potkraj XVIII vijeka bilo zapalo Osmansko carstvo ocrtavajući sa velikom pronicljivošću uzroke takvog stanja i ukazujući na puteve njihovog otklanjanja. S tim u vezi on se osvrnuo i na negativne posljedice malikâne kako po opšte interese države, tako isto i za njeno razorno dejstvo na privredu i položaj seljaka.

Opisujući raskošan i parazitski život turskih velikaša u Carigradu i provincijama, Tatarđžik navodi da oni ovakav život održavaju zahvaljujući laganom sticanju bogatstva uživanjem unosnih malikâna, mukata i zeameta sa kojih dobivaju tri do četiri puta više prihoda od iznosa koje su na ime njihovog otkupa plaćali državnoj blagajni. U takvim uslovima, ističe Tatarđžik, seljaci nisu bili u mogućnosti da proizvode onoliko koliko zahtijevaju njihovi grabljivi gospodari, premda svi članovi seljačkih porodica učestvuju u proizvodnji; muškarci, žene i djeca, redovno gladni, goli i bosi. Njihova nemoć da proizvedu koliko je od njih traženo, prema tačnom zapažanju Tatarđžika, bila je uslovljena prirodnom okolnošću što ljudska snaga, kao takva, nije bila u stanju da toliko proizvede. Prepušteno takvoj eksploataciji, stanovništvo s malikâna u svom očaju napušta svoje domove i zemlju, usljed čega su mnoga sela i čitavi krajevi sasvim opustjeli i ostali bez stanovništva, koje je prebjeglo najvećim dijelom za granicu.

Povezujući pitanje prekomjerne eksploatacije nad podčinjenim stanovništvom, naseljenim na državnim dobrima davanim u malikânu i mukate, sa stanjem poljoprivredne proizvodnje na njima, i sa stanjem seoskog gazdinstva uopšte, Tatarđžik je veoma oštroumno zapazio činjenicu da zakupci ne samo što upropaštavaju seljake i dovode ih na prosjački štap, nego potpunim otsustvom inicijative koče svaki napredak poljoprivredne proizvodnje, od čega trpi štetu seosko stanovništvo, pa možda i više, državna blagajna. Kao primjer on je naveo stanje proizvodnje duhana, koja je bila zahvaćena sistemom zakupa. Zakupci nisu obraćali nikakvu pažnju na kvalitet obrade duhana, zbog čega bi, po riječima Tatarđžika, bilo ekonomičnije izvoziti sirov duhan i prerađen uvoziti po skupljoj cijeni, ukoliko se ne bi promijenila eksploatacija dotiranjem proizvodnje od strane države⁸³.

Dok je malikâna na jednoj strani izuzetno nepovoljno djelovala na položaj zavisnog stanovništva, i još jače potkopavala finansisku snagu države, ona je na drugoj strani odigrala veoma značajnu ulogu u jačanju ekonomskih i društveno-političkih pozicija izvjesnih slojeva društva: visokih činovnika centralne vlasti u Carigradu, upravnika provincija i najistaknutijih pretstavnika vladajuće klase u provincijama — ajana, a u Basni i Hercegovini oso-

⁸³ Interesantno je rješenje koje je predložio Tatarđžik. Po njegovu mišljenju u takvim uslovima bilo je nužno ubuduće stvar urediti tako da država uloži nešto kapitala (100.000 pijastera) u podizanju manufakture

za prerađu duhana, i da se takva preduzeća ne daju na mukate običnim zakupcima, nego *mutemedima* (naročito povjerljivim i pouzdanim licima), koji pružaju nadu da će unaprijediti proizvodnju.

bito kapetana. Ova činjenica se tako jasno zapaža iz mnogobrojnih fermana i drugih dokumenata koji se odnose na malikānu, počev od prvog fermana o malikāni pa dalje, u čijim se uvodnim formulama, među uživaocima malikāne, redovno spominju visoki funkcioneri centralne državne vlasti (*ricāl-i devlet*), upravnici provincija (valije, mirimirani), vojvode i vilajetski ajani (*ayan-i vilayet*)⁸⁴.

Ova okolnost ukazuje na jednu veoma značajnu činjenicu, koja nedvosmisleno govori o tome da se državnim dobrima datim u malikānu, kao što je ranije bio slučaj i sa mukatom, koriste poglavito oni slojevi društva koji u svojim rukama, pored ekonomskih pozicija, drže i osnovne političke pozicije, osnovne pozicije vlasti, i zahvaljujući tome uspijevaju da se najlakše od svih dočepaju državnih dobara. U zavisnosti od toga u čijim su rukama, u određenom vremenu, bili koncentrisani glavni konci vlasti u provincijama, i naročito u lokalnim sudsko-administrativnim jedinicama (kadilucima), stajala je i mogućnost uspješne utakmice u zakupljivanju unosnih državnih dobara, kao što je, s druge strane, uživanje tih dobara veoma povoljno djelovalo na porast društvenog ugleda i političke moći njenih uživalaca, najčešće feudalnih velikaša u provincijama.

U svjetlu ovih konstatacija postaje nešto jasnija pojava brzog porasta ugleda i moći nekih ajanskih porodica i kod nas u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu naročite pažnje je vrijedan slučaj velikaške porodice u Hercegovini Rizvanbegovića, čiji su pripadnici, počev od prvog istaknutijeg člana ove porodice stolačkog kapetana Zulfikara⁸⁵, počeli uživati kao malikānu najveći broj mukata filurije, koja je naplaćivana od vlahu u Hercegovini⁸⁶. Manje karakteristične, ali isto tako značajne, bile su malikāne na mukatama ciganske džizje (harača), koju su generacijama uživali gospodari Zvornika Fidahići⁸⁷, malikāna zadarske skele u posjedu bega Kulenovića⁸⁸, itd.

⁸⁴ Uporediti citirane fermane o malikani.

⁸⁵ Zulfikar-kapetan se spominje već 1756 g. kao zakupac filurije u Ljubinju (Kreševljaković, n. d. 143), koju je vjerovatno uživao kao malikanu. Jedanaest godina kasnije, (1767), on se spominje u već citiranoj pretstavci stanovnika iz kadiluka Ljubinja, Blagaja, Nevesinja i Stoca kao sahibija spomenu 'e malikane (OZ JAZU, sidžil br. 165/1, list 3. Za ovaj podatak zahvaljujem H. Hadžibegiću. Kontinuitet posjedovanja ove malikane od strane Zulfikar-kapetana dalje jedna *bujrudija* bosanskog vezira iz 1776 g. koja je bila upućena kadijama Mostara, Foče, Stoca, Blagaja, Ljubinja, Nevesinja i Cernice (Gacko), te Stolačkom kapetanu Zulfikar-begu. Bujrudijom se zapovijeda svim pobro-

janim funkcionerima da izvrše inspekciju (*teftiş ve tefehhus*) svih staništa hercegovačkih stočara, koji su bili istjerali svoju stoku na Treskavicu, Visočicu, Kladovo Polje i dr. u cilju suzbijanja hajdučije i jatkovanja (OIS, sidžil br. 57, str. 140).

⁸⁶ Vlaško stanovništvo u Hercegovini, koje je bilo obuhvaćeno carskim mukatama davanim u malikanu, plaćalo je zakupcu malikanu na ime tzv. vlaških resmova porez otsjekom pod nazivom filurija i to u iznosu od 160 akči od svake baštine, što je još mnogo ranije bilo ustanovljeno (OZ JAZU, navedeni sidžil).

⁸⁷ Kad je mukata ciganskog harača (džizje) u Bosanskom pašaluku pretvorena u malikanu, zasad još ne znamo. Do 1728 g. ona se još

Od svih malikâna, kojih je na području Bosanskog pašaluka bio priličan broj, sudeći po znatnom broju većih i manjih mukata⁸⁹, zasada svakako najveću pažnju privlače malikâne na mukatama fi-lurije hercegovačkih vlahâ. Glavno jezgro sačinjavala je malikâna na mukatama vlaških resmova iz Nevesinja i okolice, na hasovima Zažabja i okolice, te na mukati klančarine (bac-i ubur)⁹⁰, na prolazima od Gabele do Gacka (rusum-i Elfakan Nevesin ve tevab'i ve hasha-i Zažabye ve tevab'i ve bac-i ulbur Gabela ile Gacka...«)⁹¹.

Do godine 1140 (1727/8), vjerovatno još od početka uvođenja malikâne, spomenuta malikâna nalazila se u posjedu trebinjske feudalne porodice Resulbegovića, čiji se istaknutiji pretstavnici: Osman-paša i njegov sin Ibrahimaga (kasnije Ibrahim-paša)⁹² spominju navedene godine kao bivši uživaoci malikâne. Zbog navodne izdaje (habaset-i zuhur sebeb-ile) Osman-paše Resulbegovića, inače tadašnjeg trebinjskog mutesarrafa, marta mjeseca 1728 g., u vrijeme kada je on maknut sa svoga polažaja, ova malikâna mu je za kaznu bila oduzeta i iste godine data Ali-agi Šariću⁹³. Kasnije,

uvijek daje na mukatu, što potvrđuje jedan ferman iz 1728 g., koji se, inače, odnosi na zabranu i suzbijanje zloupotreba lokalnih organa vlasti (vojvoda, muteselimâ, zabita i dr.) u vezi sa ubiranjem ciganske džizije i neovlašćenog miješanja ovih organa u vršenje izvjesnih upravno-policiskih akata prema Ciganima, na što je jedino bio ovlašćen zakupac mukate, koja je serbest (OIS, sidžil br. 60, str. 71). Godine 1775 izdata je slična naredba iz koje se vidi da je tada ova mukata bila već data u malikanu zvorničkim Fidahićima. Kreševljaković tvrdi da je ta malikâna ostala u posjedu ove porodice do kraja XVIII v. (*Kapetanije*, 207). Nama se čini da se ona zadržala u posjedu Fidahića, po svoj prilici do polovine četvrte decenije XIX v., na što indirektno ukazuje jedan ferman iz 1835. Ovim fermanom opisana je licitacija jednog dijela ove malikane (1/2 osmine i 1/6 od tri i pō osmine), koja je, navodno, bila ostala upražnjena smrću ranijih uživaoca tih dijelova malikane, nekog Sulejman-bega i Ahmed-bega, vjerovatno Fidahića. U fermanu se, istina, ne navode podaci koji bi ukazivali na porijeklo ovih lica, ali pretpostavljamo da se radi o Fidahićima s obzirom na činjenicu da se ovdje radi o sitnim dijelovima koji su se, inače, nalazili kao jedinstvena malikâna u posjedu velike porodice Fidahića, čiji je broj suvlasnika, slično kao i kod Rizvanbegovića, morao biti velik. Kako je prilikom licitacije dijelova ove ma-

likane bilo tobože malo interesenata (ne treba zaboraviti da se radi o burnim danima bosanske istorije, u vrijeme kada su neki Fidahići bili u nemilosti kod sultana zbog podržavanja pokreta Husejin-kapetana Gradaševića ona je data (ne slučajno) Rizvan-begu Rizvanbegoviću, sinu Ali-paše Stočevića, uz muadželul od 3.500 groša (OIS, sidžil br. 23, str. 41).

⁸⁹ Kreševljaković, *n. d.* 54, 190.

⁹⁰ U jednoj kopiji izvoda iz deftera bosanskih mukata iz 1776 g. spominje se 58 državnih mukata u Bosanskom pašaluku sa godišnjim prihodom od 261.677 groša (GHBB, sidžil br. 17, str. 166—7).

⁹¹ Carina na robu, koja je uzimana na glavnim prelazima, odnosno na određenim mjestima kroz koja je prenošena roba. Prihod spomenutih mukata za god. 1728 iznosio je devet tovara (svaki tovar po 100.000 akči) i 88. 649 akči, dakle ukupno 988.649 akči. Najveći dio ovog novca bio je namijenjen za isplatu plata (*mevadžib*) čuvara (*nefer*) Vidoške i Počiteljske tvrđave, jer je to bio njihov odžakluk.

⁹² OIS, sidžil br. 60, list 68.

⁹³ Ibrahim Resulbegović bio je kasnije kapetan Trebinjski, paša Kliški i najzad Zvornički paša (mutesarraf), Uporedi Kapidžić, *Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII v.* 6—17.

⁹⁴ Prema citiranom fermanu Alija je zatražio spomenute mukate da mu se daju u malikanu iz samilosti prema čuvarima Vidoške i Počitelj-

zasad se ne zna tačno kada, vjerovatno u vrijeme stupanja na upravu Kliškog sandžaka Mehmed-paše Selmanagića iz Pljevalja⁹⁴, ova malikāna bila je proširena sa malikānom na mukatama vlaških rusuma Novske Bekije, Risana⁹⁵ i Cernice (Gacko), tako da se u to vrijeme najveći dio mukata vlaških poreza u Hercegovini (kao bivši carski has)⁹⁶ izvjesno vrijeme nalazio u posjedu Ali-bega Šarića i njegovog suvlasnika Mehmed-paše Selmanagića⁹⁷. Kako je došlo do ovog suvlasničkog odnosa i koncentracije skoro svih dijelova nekadašnjeg carskog hasa u Hercegovini u vidu malikāne, u posjedu spomenutih velikaša, zasada se ne može ništa određenije kazati.

ske tvrdave, jer ih je navodno zakidao tadašnji stolački kapetan Mustafa i uz upotrebu prijetnje i sile prisvajao njihove plate. Premda nejasan u pogledu objašnjenja dotadašnjeg statusa spomenutih mukata, ovaj ferman kao da ukazuje na to da su se one bile u međuvremenu (tj. od njihovog oduzimanja od Resulbegovića i davanja Aliji Šariću) našle u posjedu rodonačelnika Rizvanbegovića, Mustafa-kapetana. Da li kao mukata ili kao malikana teško je zasad određenije tvrditi. Biće vjerovatnije da ih je držao kao mukate, nego kao malikanu, jer kada bi bilo suprotno, ne vidi se razlog zašto ne bi bio spomenut kao uživatelj malikane u ovom fermanu, gdje se kao takvi prije njega spominju Resulbegovići, a kasnije Šarići. O Aliji Šariću opširnije kod Kapidžića, *Stolac u VIII v.*, 4—8.

⁹⁴ Prema podacima koje je objavio Kapidžić, Mehmed-paša Selmanagić postao je Kliški sandžakbeg i gospodar malikane dubrovačke skele i Stonske slanice u ljeto 1743 god. (Kapidžić, *Veze Dubrovnika* etc. 17). Sudeći po podacima fermana iz 1738 g., gdje se ovaj paša spominje kao suvlasnik jedne malikane sa Alijom Šarićem, biće vjerovatnije da se ovo dogodilo nešto ranije (OIS, sidžil br. 12, str. 14).

⁹⁵ Uporedi S. Bašagić, *Kratka uputa*, 81.

⁹⁶ Izgleda da je u vrijeme uspostavljanja turske vlasti u ovim krajevima veliki dio vlašskog stanovništva bio zahvaćen hasom, tačnije dadžbine, koje su vlasi tamo plaćali, pripadale su carskom hasu. Prema jednom kanunu o vlastima Hercegovačkog sandžaka iz 1477 g. vlasi u Hercegovini su bili obavezni da svake godine daju s kuće na kuću

1 filuriju, koja je predstavljala glavnu obavezu, zatim jednu ovcu sa jagnjetom ili protuvrijednost od 12 akči, jednog ovna ili protuvrijednost od 15 akči, koje predstavljaju dopunska davanja. Pored ovog bila su predviđena još neka skupna davanja (2 ovna na 15 vlaških kuća) Vidi *Kanun i Kanun-name*, Sarajevo 1957, 12). Kasnije se spominju još neke dadžbine među kojima i poljačina. (Isto, 149). Sve ove dadžbine, u početku, vlasi su vjerovatno plaćali državi. Kasnije, ne zna se tačno od kada, ali sigurno već na početku XVII v. jedan dio ovih dadžbina (poljačina, protuvrijednost za ovna i protuvrijednost za maslo možda umjesto one ranije daće koja se sastojala u davanju jedne ovce sa jagnjetom), vlasi u Hercegovini, obuhvaćeni carskim hasom, plaćaju hercegovačkom sandžakbegu i još kasnije mjesto njega bosanskom veziru, jer je te dadžbine sultan davao ovim funkcionerima u arpaluk (GHBb, M. E. Kadić, Zbornik III, str. 270; OIS, sidžil br. 15, str. 4 i 8; br. 16, str. 1, 13, 77 i 93). To znači od prihoda koji su ranije pripadali carskom hasu preostala je, uglavnom, još filurija, koja se davala na mukatu, a kasnije, uspostavom malikane u malikanu. Da se radi samo o ovoj vrsti dadžbine koja spada u malikanu vidi se iz bilješke više puta citiranog sidžila u OZ JAZU.

⁹⁷ Oni su kao suvlasnici uživali samo malikanu na mukatama Novog, Risna i okolice, dok je malikana na mukatama vlaških poreza Nevesinja i okolice pripadala isključivo Šariću. Kako je bilo sa ostalim malikanama (Dubrovačka skela i Stonska slanica), na osnovu citiranog fermana, ne može se ništa određenije tvrditi.

Isto tako kao što se ne zna tačno kada su se Šarić i Selmanagić udružili, ništa više nije poznata ni činjenica koliko vremena su oni zajednički uživali ove malikâne. Kasniji dokumenti (do kojih smo mi došli), koji se odnose na spomenute malikâne, ne spominju više ni jednog ni drugog. Prema nekim podacima iz druge polovine XVIII vijeka, koji se djelimično odnose i na ove malikâne, izgleda da su se one poslije ponovo raspale na ranije, ili možda još i sitnije dijelove, a jedan dio vlaških poreza bio je izdvojen u posebnu mukatu i pripojen malikâni čajničke mukate⁹⁸. Nju su izvjesno vrijeme uživali neki Hasan-beg i Husejin-beg, vjerovatno potomci Mehmed-paše Selmanagića⁹⁹.

Najveći dio mukata vlaških rusuma u istočnoj Hercegovini, kao malikâna ustalio se kasnije u posjedu Rizvanbegovića. Ova porodica je, kao što je poznato, na početku šeste decenije XVIII vijeka potisla Šariće i zagospodarila Stolačkom kapetanijom¹⁰⁰. Svim je razumljivo što je uz kapetaniju ugledni predstavnik ove porodice, Zulfikar kapetan, zagospodario i najvećim dijelom spomenutih mukata, koje je dobio kao malikânu¹⁰¹.

Posjedovanje spomenutih hercegovačkih malikâna predstavljalo je u neku ruku osnov za držanje glavnih pozicija vlasti u najvećem dijelu Hercegovine, jer je uživaocima malikâne, između ostalog, pripadalo upravno-policiski imunitet prema naseljenicima zakupljenih mukata, koji je proizlazio iz činjenice da su ovi posjedi bili slobodni (imuni od svake druge vlasti, serbest). To znači da je u zavisnosti od toga u čijim se rukama nalazilo jezgro hercegovačkih malikâna u datom trenutku stajao i društveno-politički ugled, i, što je još važnije, od toga je zavisio politički uticaj, držanje osnovnih pozicija vlasti u tom kraju.

Sve dotle dok su Resulbegovići, zahvaljujući uživanju malikâna u pojedinim krajevima Hercegovine, gospodarili najvećim brojem rajetinskih glava zahvaćenih malikânama, oni su predstavljali najistaknutije glavare u Hercegovini. Njihova moć na ovako širokom području počinje da slabi prelaskom najvećeg dijela malikâne u posjed stolačke porodice Šarića, koji predstavljaju naju-

⁹⁸ Ova mukata (vjerovatno je zahvaćala tamošnji rudnik željeza) 1777 g. donosila je prihod od 441 groš (GHBb, sidžil br. 17, str. 166—167). Možda je upravo stoga što je njen prihod bio mali ovoj mukati pripojen jedan dio prihoda od poreza Hercegovačkih vlahâ i u vidu malikâne ustupljen tamošnjim velikašima.

⁹⁹ Prema nekim fermanima iz 1779 i 1780 g. spomenuti Hasan-beg i Husejin-beg, kao suvlasnici, uživali su malikânu na mukati u Čajniču i *resmi tapu-i zemin* (tapisku pristojbu) na vlaškim mukatama Nevesinja, Novog, Risna i Cernice. Kako su oni u ostvarivanju svojih prava stalno ometani od malikâna-sahibije spo-

menutih mukata, neprestano se tuže na Portu i mole da se njihova prava zaštite. Povodom toga u roku od dvije godine izdana su dva fermana u kojima se naređuje nadležnim organima da uspostave red. Kakvi su rezultati postignuti ovim carskim naredbama, teško je nešto određenije reći. Može se sa velikom vjerovatnošću pretpostaviti da su Hasan-beg i Husejin-beg s obzirom na veliki pritisak posjednika malikâne na mukatama u Hercegovini, u prvom redu Stolačkog kapetana Zulfikara, na kraju morali dići ruke od svoje malikâne.

¹⁰⁰ Kapidžić, *Stolac u XVIII v.* 13—20.

¹⁰¹ Uporedi bilješku 85.

glednije prvake u ovom dijelu Hercegovine u trećoj, četvrtoj i petoj deceniji XVIII vijeka. Međutim, Šarići su ubrzo, za razliku od Resulbegovića, čiji se uticaj kasnije sveo na okolinu Trebinja, potpuno bili istisnuti naletom agresivnih Rizvanbegovića, koji su, sticanjem stolačke kapetanije i najvećeg dijela malikāna u Hercegovini, postali pravi gospodari najvećeg dijela Hercegovine u drugoj polovini XVIII vijeka. Našavši se ,konačno, najvećim dijelom u posjedu Rizvanbegovića¹⁰², ova malikāna postaje ona materijalna osnova na kojoj se postepeno, učvršćivala ekonomska snaga i društveno-politički ugled ove porodice, koja će svoju kulminaciju postići u doba čuvenog Ali-paše Stočevića.

U učvršćivanju političke moći Rizvanbegovića u Hercegovini malikāna je imala dvostruki značaj. Zahvaljujući njenom uživanju u trajanju od skoro stotinu godina, ubiranju velikog dijela vlaških poreza u istočnoj Hercegovini, i vršenju upravno-policijske vlasti prema seljacima zahvaćenim malikānom, Rizvanbegovići su postali pravi feudalni gospodari jednog, veoma širokog dijela Hercegovine. S druge strane, plaćajući prihodima sa malikāne posade triju kapetanija u Hercegovini¹⁰³, Rizvanbegovići su faktički držali u svojoj zavisnosti i pokornosti najveći broj ovih čuvara, pogotovu one koji su neposredno stajali pod njihovom komandom.

U svjetlu ovih činjenica, čini nam se, da neće biti pretjerano ako zaključimo da je opisana malikāna i sve prednosti njenog držanja i uživanja pretstavljala onu materijalnu osnovu na kojoj je

¹⁰² Prema jednom fermanu iz 1819 g. kojim je uzgred budi rečeno, za-branjeno pretvaranje vlaške filurije u desetinu (ušur) posjedniku 1/4 malikane, kapetanu Hutova Hadži-Mehmed-begu Zulfikarbegoviću (Rizvanbegoviću), opseg malikane Rizvanbegovića, čiji je jedan dio naslijedio spomenuti Mehmed-beg poslije svoga oca Zulfikar-bega, podudara se sa prvobitnom malikānom Alije Šarića. One se, prema izričitom navodu fermana, sterala na području pet kadiluka u Hercegovini, uključujući i mukate vlaških poreza Nevesinja i okolice, mukate na hasovima Zažablja i okolice, Rudine i okolice, te klančarinu na prelazima od Gabele do Gacka (Kreševljaković, *Kapetanije* 265—266). Da se radi o kompletnoj malikani, izuzimajući, naravno, malikanu na mukatama vlaških poreza u Novskoj Bekiji, poznatoj pod nazivom *Nova ve Risan malikanesi*, u čijem su se posjedu kasnije ponovo našli Resulbegovići (OIS, sidžil br. 18, list 1), potvrđuje, među ostalim navod fermana da se dijelovi ovih mukata nalaze u pet kadiluka, što je slučaj i sa ranijom malikanom Šarića (OIS, sidžil br. 60, list 68). Isti opseg

malikane Rizvanbegovića očuvao se i kasnije, što potvrđuje jedan ferman iz 1833, koji je, između ostalog naročito interesantan po tome što definitivno uzakunjuje (vjerovatno već davno praktikovano) ubiranje desetine (ušura), umjesto filurije od vlaha obuhvaćenih ovom malikanom. U tom fermanu stoji između ostalog da mukate vlaških rusuma Nevesinja, Rudine etc., te klančarinu od Gabele do Gacka uživa kao malikanu Stolački muteselim Alija (Aliaga Rizvanbegović) zajedno sa nekim svojim rođacima (braćom i bratićima koj su pristali uz njega u njegovom sukobu sa bratom Mehmed-begom) i da se vlaška filurija carskom milošću pretvara u desetinu. U fermanu se dalje ističe da je ovaj ustupak učinjen Ali-agi kao nagrada za njegovo pozitivno držanje prema centralnoj vlasti u vrijeme njenog sukoba sa Husejinkapetanom Gradašćevićem, što je, inače, uslijedilo na predlog tadašnjeg Vidinskog muhafiza, a bivšeg Bosanskog vezira, Ali Namik-paše (OIS, sidžil br. 7, str. 92—95).

¹⁰³ Vidoške (Stolac), Hutovske i Počiteljske.

ponikla i rasla svijest u nekih istaknutijih predstavnika porodice Rizvanbegovića o njenoj prirodnoj vodećoj ulozi u političkom životu Hercegovine, pa možda i čitave Bosne, što će naći svoj najvidniji izraz u ličnosti Ali-age, kasnije Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića.

***

Sistem malikâne, usposavljen krajem XVII vijeka kao izraz krajnje finansijske nužde, u koju je u to doba bila zapala turska država, iako je omogućio sultanima da znatnim gotovinama, dobivenim od ustupljenih državnih dobara u malikânu, makar privremeno poboljšaju stanje svoje blagajne i da, u dotada najkriticijim trenucima, otklone opasnost potpunog rasula, — ipak nije mogao trajnije otkloniti rastuće finansijske potrebe države. Naprotiv, ovom mjerom je stvarno još jače produbljivana davno započeta kriza, tim više što su sredstva dobivena od malikâna najednput utrošena, opet u one iste neproduktivne ratne svrhe, dok su se državni posjedi faktički našli u rukama objesnih feudalaca malo sklonih da poštuju preuzete obaveze. Našavši se u rukama najbogatijih, i vlasti najbližih slojeva društva, dakle, onih slojeva koji su na razne druge načine još od ranije svojim razornim djelovanjem potkopavali temelje Carstva, malikâna se, takoreći, potpuno udaljila od državne kontrole, daleko više nego što je to bio slučaj sa mukatama. Značaj ove okolnosti ne umanjuje ni činjenica što su posjednici malikâne i dalje bili obavezni na davanje godišnjih iznosa na ime muadžele, premda u nekim slučajevima ovo nije bila beznačajna stvar, pogotovu u onim slučajevima u kojima su prihodi od nekih malikâna, djelimično ili potpuno, pripadali čuvarima raznih tvrđavskih posada (napr., u Bosanskom pašaluku) koji su mogli da podignu i oštre zahtjeve za zaštitu svojih prava.

Najveća nezgoda za centralnu vlast bila je upravo u tome što je ispunjavanje obaveza iz malikâne, naročito kasnije, bilo uslovljeno konkretnim odnosom snaga između centralne vlasti i uživalaca malikâna, koji se ovdje tokom XVIII vijeka razvijao na štetu ove prve. Stoga mnogi fermani o malikâni ne ističu slučajno činjenicu da uživaoci malikâne sa daleko manje revnosti ispunjavaju svoje obaveze u poređenju sa ranijim zakupcima mukata i nastoje da zakupljena dobra pretvore u svoj mulk posjed.

Kako su uživaoci malikâne počeli uživati zakupljena dobra kao svoje mulkove, dajući ih nekontrolisano u zakupe, pazakupe, i dr. i odbijajući da ispune svoje obaveze prema državi, ubrzo je zaprijetila opasnost da država ostane potpuno bez sredstava. Pod uticajem takvog razvoja stvari, nije slučajna pojava, što se tokom XVIII vijeka javljaju povremeni pokušaji za djelimičnim ukidanjem malikâne. Takav jedan, možda, najozbiljniji pokušaj ukidanja malikâne u svim onim krajevima, koji nisu spomenuti u prvom fermanu o malikâni¹⁰⁴,

¹⁰⁴ Malikana je prvobitno bila ustanovljena samo na hasovima u istočnim provincijama carstva, i to u Siriji, Halepu, Dijarbekiru, Mardinu, Adani, Malatji, Ajintapu i Tokatu (M. Ziya, n. d. 172) Finansijske

teškoće natjerale su sultane da ubrzo počnu primjenjivati ovaj sistem i u drugim krajevima tako da se ova ustanova do druge decenije XVIII v. javlja u svim provincijama Carstva (M. Ziya, n. d. 194).

javlja se već u drugoj deceniji XVIII vijeka¹⁰⁵. Pokušaj ukidanja malikāne, dvadeset godina poslije njenog zavođenja, nedvosmisleno ukazuje na to da je centralna vlast ubrzo postala svjesna negativnih posljedica davanja državnih mukata u malikānu, u prvom redu za državne finansije, a onda i općenito. Međutim, svi pokušaji ukidanja malikāne bili su, ustvari, otpočetak osuđeni na neuspjeh iz prostog razloga što nisu bili, niti su u tadašnjim uslovima mogli biti, otklonjeni uzroci koji su izazvali njenu pojavu. Zapravo, ti uzroci tokom XVIII vijeka ne samo da nisu otpadali nego su se pod uticajem neprekidnih finansiskih i drugih teškoća još više nagomilavali.

Stalne finansiske teškoće u XVIII vijeku tjerale su nemoćne sultane da i dalje izmišljaju svakojake dažbine i da povećavaju iznose postojećih¹⁰⁶, čime ni izdaleka nisu mogli trajnije otkloniti i ozbiljnije olakšati svoje finansiske teškoće. U takvim uslovima sultanima nije preostajalo ništa drugo nego da i dalje ustupaju državna dobra u malikānu. Kada su i ovdje sve mogućnosti bile iscrpljene, oni su na kraju bili prisiljeni da ustupaju oduzete hasove upravnika provincija i sandžaka¹⁰⁷, pa čak i čitave provincije u malikānu¹⁰⁸, slabeći time svoj uticaj i provincijama i potstičući jačanje polunezavisnog položaja nekih upravnika provincija — uživaoca malikāne. Znači, sistem malikāne, tokom XVIII vijeka, postaje preovladajući oblik eksplottacije državnih imanja pošto država skoro sve svoje prihode počinje da daje u malikānu, počev od prihoda sa carskih hasova, rudnika¹⁰⁹, i dr., pa sve do nekih izvanrednih nameta¹¹⁰.

Pritisnuta nesavladivim unutrašnjim i spoljašnjim teškoćama, centralna turska vlast, dajući svoja imanja u malikānu, do kraja je potkopala svoje i onako oslabljene finansiske pozicije, čije su negativne posljedice pokazale naročito dejstvo poslije teških ratova, što ih je vodila Turska sa Rusijom i Austrijom u drugoj polovini XVIII vijeka. U tom svijetlu postaje razumljivija pojava nastojanja protagonista reformama sultana Selima III da iznađu lijek za rješavanje teških ekonomskih i političkih problema svoga carstva, sukobljavajući se na tome putu sa teškim ostacima prošlosti među njima i sa malikānom. U traženju sredstava za izdržavanje nove vojske (nizam-i cedid) i ukazivanjem na nedostatke koji su stajali na putu za uspješno rješenje ovog teškog zadatka, najgorljiviji saradnici sultana Selima III obaraju se u svojim kritikama, između ostalog, i na široko rasporstranjenu praksu ustupanja državnih dobara u malikānu. U kritici toga stanja njadalje je otišao ranije spomenuti Rumeliski kadiasker Tatardžik Abdullah-efendija, koji je predložio sultanu Selimu, među ostalim mjerama, i potpuno ukidanje malikāne, odnosno davanje ubuduće državnih posjeda u neku vrstu početnih kapitalističkih zakupa¹¹¹. Međutim, predlozi Tatardžika, premda nisu

¹⁰⁵ M. Ziya, *n. d.* 194).

¹⁰⁶ Vidjeti bilješku br. 21.

¹⁰⁷ GHBB, sidžil br. 31, str. 52—55.

¹⁰⁸ M. Ziya, *n. d.* 223—225.

¹⁰⁹ GHBB, sidžil br. 33, str. 117 i br. 54, str. 47.

¹¹⁰ Interesantno je istaći činjenicu da su u malikānu davani i takvi državni prihodi kao što je prihod od mukate carine na zečiju kožu *Cild-i erneb* (GHBB, sidžil br. 48, str. 55).

¹¹¹ Miller, *n. d.* 91—93.

bili odbačeni, za ono vrijeme bili su suviše radikalni da bi mogli biti potpuno usvojeni.

U nizu mjera, koje je sultan Selim morao da preduzme u traženju novčanih sredstava za novo-osnovanu blagajnu (irad-i cedit), čijim sredstvima je trebalo pokriti rashode namijenjene novoj vojsci, ne zaobilazeći potpuno ni predlog Tatardžika — usvojio je kompromisno rješenje. Odlučeno je, naime, da se ubuduće, počev od 1792 godine pošto su upražnjene (mahlul) malikâne ponovo vrate državi, da se one malikâne, čija se prihod kreće od 500—15.000 pijastera i dalje daju na stari način u malikânu, a da se veće malikâne, tojest one čiji prihod iznosi više od 15.000 pijastera, prepuste na upravu novoj blagajni¹¹².

Sudbinu ovih zamisli sultana Selima, po svojoj prilici, pratila je sudbina drgih njegovih reformnih pokušaja zbog kojih je kao što je poznato, morao platiti glavom¹¹³. To znači da je stari ekonomski i društveni sistem, a u njemu i sistem malikâne, produžio svoj život i u vrijeme Selimovog nasljednika Mahmuda II. Ali će ovaj energični sultan svojim neumornim i odlučnim reformnim zahvatima u prvim decenijama XIX vijeka pripremiti teren za formalno ukidanje mnogih starih osmanskih ustanova, koje su se osnivale na timarskom sistemu, a među njima i malikâne, što će potpuno ostvariti tek njegov nasljednik Abd-ul Medžid u poznatom hatišerifu od Gülhane i drugim pravnim aktima, koji će za njim uslijediti¹¹⁴.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE MĀLIKĀNA

Die Malikana als lebenslängliche Pacht der Staatsgüter stellt zum Unterschied von der eine besondere Form des Mulck darstellenden, eine neuere osmanische Rechtsinstitution dar. Sie wurde anfangs 1695 unter unmittelbaren Einfluss der finanziellen Krisis in der Türkei zwecks Milderung dieses Zustandes gegründet.

Das osmanische Reich beutete bis zur Gründung der Malikana seine Güter (Haslar) verschiedenartig aus, zuerst, in eigener Régie, seit der Regierung Mehmeds des Zweiten hingegen so, dass es dieselben auf ein Jahr verpachtete-İltizam — Der ART der Preisfestlegung nach nämlich auf Grund eines Teils der Pacht, erhielt dieses neue Verfahren den Namen Mukata.

Nach der Niederlage der Türken im Jahre 1683 bei Wien, als ein unerhörtes Geldbedürfnis entstand, das weder auf diese neue Art, noch mittels übergrosser Besteuerung der unterworfenen Einwohnerschaft zufriedenstellbar war, fanden die osmanischen Staatsmänner die Lösung in einer neuen Ausbeutungsart der Staatsgüter. Die rechtliche Struktur dieser neuen Methode wurde nach dem Muster der Bodenverpachtung in Ägypten etworfen. Die Staatsgüter wurden von nun an an die lebzeitige Pachtmalikana verkauft

¹¹² Isto.

¹¹³ O naporima sultana Selima III da nekim reformama ojača svoje carstvo i o njegovoj tragičnoj po-

gibiji, vidjeti odlično djelo Millera, *Mustafa-paša Bajraktar*.

¹¹⁴ Abdurrahman Vefik n. d. 61—62; Eever Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1954, V, 146—168.

(abgetreten), gleichzeitig wurde den Pächtern als beständige Pflicht auferlegt, jährlich einen festgelegten Betrag im Namen des früheren einjährigen Pacht-Mukatapreises zu zahlen. Diese Malikana stellt durch das Verpflichtungsprisma ihres Nutzniessers betrachtet, eine spezifische Pachtform mit doppelter Hauptverpflichtung des Pächters dar. Sie äussert sich, einerseits, in dem pflichtmässigen, voraussigen Zahlen eines dem Kaufpreise ähnlichen Pachtpreises, der Muadjela. Zweitens wirkte sie sich in der ständigen Verpflichtung des Pächters aus jährlich einen bestimmten Betrag im Namen der früheren einjährigen Pachtsteuer zu zahlen. Dieser Betrag hiess Muedjele.

Die genaue Erfüllung dieser Verpflichtungen nebst Zahlen der vorgeschriebenen Gebühren anlässlich der Formalitäten erledigung zwecks Erwerbens der Malikana (resmi delaliyesi, cebeliyesi i. a.) ermöglichten dem Pächter alle Rechte, die früher der Staat auf dem verpachteten Gut genoss zu erwerben, wobei aber der Staat auch weiter volles Besitzrecht auf dem abgetretenen Gut behielt, d. h. das Recht des Malikananutznissers bezog sich lebzeitig nur auf die Ausbeutung des verspachteten Mukatagutes. Sachlich, er genoss auf der verpachteten Mukata nicht nur eine ökonomische, sondern hatte administrativ-polizeiliche Immunität. Mit anderen Worten, er hatte das Recht von der auf der Mukata angesiedelten Raja auch alle anderen Gebühren und Geldstrafen nebst Hauptsteuer einzutreiben, sogar gewisse ausserordentliche Tribute und Steuerlasten (avarizi divaniye ve tekalifi örfiye). So vertrat er den Ansiedlern gegenüber gleichzeitig auch die kleinste administrative polizeiliche Behörde.

Das lebzeitige Nutzniessungsrecht der Mukata (Malikana) bestand ferner noch in dem Recht des Pächters über die Malikana in allen unter Lebendigen bestehenden Verfügungsformen zu verfügen. Er hatte das Recht die Malikana zu verkaufen oder zu schenken, zu verpachten, oder, zwecks Verwaltung, einer anderen Person (Emanet) anzuvertrauen. Jene letzten zwei Verfügungsformen konnte der Pächter förmlich mit Hilfe für Verzicht und Abtreten des verpachteten Gutes an andere Personen gegründeten Institution (fergat, kasriyed) verwirklichen.

Das Verfügen über die Malikana war durch keine dem Staat gegenüber wesentlichen materiellen Verpflichtungen seitens der Parteien bedingt. Es wurde allein verlangt, alle in den Eigentumsbeziehungen eventuell entstandenen Neuerungen zwecks Einblicks des Staates in seinen Gütehandel, vor kompetenten Staatsorganen in Amtlichen Büchern (Sidjil u. Defter) zu vermerken, ebenso das Zahlen der Übertragungsg Gebühr (Resmi Kasriyed) seitens des zukünftigen Malikananutznissers anlässlich gänzlicher Entfremdung der Malikana.

Die Malikana war in der Regel nicht erbbar. Dieser Mangel wurde dadurch ergänzt, dass den männlichen Nachkommen des einstigen Malikananutznissers das Recht des Erstkaufes anerkannt wurde unter der Bedingung, dass sie anlässlich der Lizitation denselben Muadjelabetrag, wie auch die übrigen Lizitationsteilnehmer, anboten.

Ihren Hauptkennzeichen nach ist, wie ersichtlich, die Malikana mit dem Besitz des islamischen Rechtes, Mulk, verwandt, daher wahrscheinlich auch ihr Name. Der wesentliche Unterschied zwischen beiden bestand im Eigentumsrecht auf das Gut, das zum Unterschied von dem Mulk, auf der Malikana dem Staat angehörte. Malikana und Mulk boten ihren Nutzniessern grosse ökonomische Ausbeutungsmöglichkeiten und deshalb bewarben sich die türkischen Magnaten eifrig um sie.

Die Gründung der Malikana hatte im ökonomischen, sozialen und politischen Leben des türkischen Reiches im XVIII. und XIX. Jh. vielerlei Folgen. Sie hatte einen recht ungünstigen Widerspruch im Leben der abhängigen Einwohnerschaft, die bereits durch das System des Mukata der unbarmherzigen Ausbeutung seitens der Pächter ausgeliefert war. Die negativen Folgen der Malikana spiegelten sich nicht nur in der verschlechterten Lage des Bauernstandes wieder, sondern auch im Rückstand der landwirtschaftlichen Produktion, deren Ursache Abwesenheit jedes materiellen Antriebes war, ebenso die persönliche und materielle Unsicherheit der Produzenten, die der unerträglichen Lage wegen häufig von ihren Gütern flüchteten.

Dem gegenüber wirkte sich das System recht günstig auf das Wermehren des Reichtums, gesellschaftlichen Ansehens und politischer Macht der Pächter aus in deren Rolle häufigst Träger politischer Macht im Zentrum und Provinzen meldeten, ebenso einflussreiche politische Persönlichkeiten — Ajani — in den Ortseinheiten (Kadiluken). Die angesehene ajanische Familie der Rüzvanbegović in Bosnien und der Herzegowina stellt hinsichtlich dessen einen charakteristischen Fall dar; ihre politische und soziale Ausnahmslage entspross der hundertjährigen Nutzniessung des grössten Teils der Malikana auf den herzegowinischen Mukaten.

Der Staat selbst hatte von der Gründung der Malikana am Ende mehr Schaden als Nutzen. Durch das Abtreten seiner Güter in lebenslängliche Pacht (in erster Zeit nur in einigen östlichen Provinzen und auf den Grundhaslar, später, hingegen, wurden ganze Provinzen und Lehens der Provinzverwalter im ganzen Kaiserreich der Malikana abgetreten) milderte der osmanische Staat zeitweise die augenblicklichen Geldschwierigkeiten, engte, aber, gleichzeitig den letzten Anhaltspunkt seiner ökonomischen Unabhängigkeit in sehr knappe Grenzen ein. Dies geschah um so mehr, da die nachlässigen Pächter ihre Pflichterfüllungen häufig mieden. Andererseits regte der Staat gegen seinen Willen, durch das Malikanasystem die feudalen Oberhäupter (Ajanen) in den Provinzen zu grosseren Verselbständigung an. Letztere stellten im Laufe des XVIII. Jh. die stärkste Vernichtungskraft der Staatseinheit wie auch die Hauptträger der Anarchie und des Separatismus im Kaiserreich dar.

Im Laufe des XVIII. Jh. besonders unter der Regierung Selims des Dritten, versuchten weitsichtigere, türkische Staatsmänner vergebens die negativen Folgen der Malikana bald einsehend, das Abtreten der Staatsgüter an die Malikana einzuschränken. Trotzdem blieb das Malikanasystem nach einer Reihe von Miserfolgen hinsichtlich dieser Versuche bis zum Tanzimat in kraft und wurde erst dann nebst anderen älteren osmanischen Institutionen abgeschafft.